

bitig

**MSKÜ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

bitig

**MSKU Journal of Faculty
of Letters and Humanities**

Sorumlu Yazar

Corresponding Author

Prof. Dr. Adnan DİLER

Adres: Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü

e-posta: adnandiler@mu.edu.tr

 ORCID 0000-0002-0765-4643

Gönderim Tarihi / Received

12.06.2021

Kabul Tarihi / Accepted

21.06.2021

Atıf / Citation

Diler, Adnan vd. (2021),

“Pedasa Kazı ve Araştırmaları”,

bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi,

C. 1, S. 1, s. 182-267.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Research Article

Pedasa Kazı ve Araştırmaları

Pedasa Excavations and Researches

Doç. Dr. Bekir ÖZER,

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü, e-posta: bekirozer@mu.edu.tr,
Orcid: 0000-0003-3706-6372.

Doç. Dr. Hülya BULUT, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
hulyabulut@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5333-9145.

Öğr. Gör. Dr. Şahin GÜMÜŞ, Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
sgumus@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-0516-2098.

Dr. Öğretim Üyesi Güray ÜNVER, Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
gunver@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9397-7712.

Dr. Britta ÖZEN-KLEİN, Saarlandes Üniversitesi, Klasik
Arkeoloji Bölümü, e-posta: [b.oezenkleine\[at\]mx.uni-saarland.de](mailto:b.oezenkleine[at]mx.uni-saarland.de)

Gözde ADIGÜZEL, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
gozdeadiguzel089@posta.mu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-0605-6377.

Arş. Gör. Dr. Sevilay Zeynep YILDIZ, Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
sevilayyildiz@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3764-3451.

Doç. Dr. Gökben AYHAN, Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, e-
posta: gokbenayhan@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-3749-5900.

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep DEMİRCAN AKSOY, Muğla Sıtkı
Koçman Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, e-posta:
zdemircanaksoy@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2971-2242.

Arş. Gör. N. Seda ERYILMAZ, Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
sedaeryilmaz@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9233-6238.

Mazlum ÇUR, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
mazlumcur@posta.mu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-6014-7862.

Serap TOPALOĞLU, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
seraptopaloglu@posta.mu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-4733-2075.

A. Diren AKKAYA, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Karya
Araştırma ve Uygulama Merkezi,
alidirenakkaya@posta.mu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-7460-4451.

Nurhilal DOĞAN, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:
nurhilaldogann@posta.mu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2845-2215.

Serdar YURDAGÜL, Antropolog, Bağımsız Araştırmacı, e-
posta: serdaryurdagul92@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7775-2786.

Öz

Muğla İli, Bodrum İlçesi, Konacık Mahallesi, Gökçeler Mevkii'nde yer alan Pedasa Antik Kenti, antik yazılı kaynaklarda Karia'lıların atası olarak gösterilen Lelegler tarafından Leleg Yarımadası'nda kurulan sekiz kentten biridir. 19. ve 20. yüzyılda yarımadanın ilk araştırmacıları tarafından lokalize edilen Pedasa bilimsel kazılar ile araştırılan ilk Leleg yerleşmesidir. Antik kentte 2007 yılından itibaren kesintisiz şekilde T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi adına Prof. Dr. Adnan Diler başkanlığında kazı, araştırma, koruma ve çevre düzenleme çalışmalarını gerçekleştirilmektedir. Bu uzun soluklu kazı programının ardından elde edilen bilgilerin paylaşılacağı yayın aşamasına gelinmiştir.

Karlar ve Lelegler aynı Hitit/Luvi bölgesini paylaşan aynı köke bağlanan halklar olsa da dönem, yaşama bölgesi ve gelenekleri bakımından birbirinden ayrılırlar ve farklı kültürü temsil ederler. Bu bağlamda, "Leleg" sözcüğünü etnik bir tanımlama için değil, Maussollos zamanından önceki yarımada yerli halkını ve onlar tarafından geride bırakılan bölgeye özgü yapı tipleri ve kalıntıları tanımlama amacıyla kullanıldığını söylemeliyiz. Leleg yerleşimlerinin hepsi eski çağda yaygın olan korsanlık başta olmak üzere saldırılara karşı savunmaya elverişli, kıyıdan uzak, ulaşılması güç dağ ve tepeler üzerindeki düzlükler ve yamaçlar üzerinde konumlanmıştır. Pedasa'nın Paton ve Myres (1896: 192-195) tarafından lokalize edilmesinde, Athena Kutsal Alanı'nda bulunmuş bir yazıt önemli rol oynamıştır. Pedasa'da Athena kültünün ve bu kült için görevli bir rahibenin varlığı bölgenin yerlisi Halikarnassoslu Herodotos'un eserinden bilinmekteydi.

Pedasa, Perslere karşı direnen tek Karia kentidir. MÖ 6. ve 5. yüzyılların kentin en görkemli dönemi olduğu ve Pers tehdidine karşı akropolis savunma sisteminin dış surlarla güçlendirilmesinin de bu yıllarda gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Akropolis dış surlarının, *bastion* ve kulelerle desteklenmesi ise MÖ 5. yüzyıl sonu 4. yüzyıl başında gerçekleşmiştir. Kentin giriş yolu üzerinde, Athena Kutsal Alanı'nın hemen güneydoğusundaki, kuzey-güney doğrultulu eğimli bir arazi üzerinde konumlanan kule yapısı kente giriş ve çıkışı kontrol amacıyla yapılmış bir karakol binası olmalıdır. Pedasa-Athena Kutsal Alanı'nın tüm yarımada için taşıdığı önem, özellikle MÖ 2. yüzyıla tarihlenen Athena heykelinin yanı sıra, yazıtlar ve diğer buluntularla desteklenmektedir. Bu buluntuların ışığında, kutsal alanın kullanımının MÖ 10. yüzyılda başladığı, MÖ 7. yüzyılın başları ile tapınak terasının mimari kalıntılar içerecek şekilde kült alanı olarak düzenlendiği ve MÖ 6. yüzyılın üçüncü çeyreği içlerine kadar en verimli dönemlerinden birini yaşadığı anlaşılmaktadır. Akropolis yönünden gelip tapınak terasına yönelen taş döşeli yol MÖ 4. yüzyılda kutsal alanda gerçekleştirilen imar ve düzenleme çalışmalarının önemli adımlarından birini oluşturmuştur. Kutsal alana ulaşan yol dolgularından ele geçen, Arkaik ve Klasik Dönem'e tarihlenen buluntuların, kutsal alanda MÖ 4. yüzyılda gerçekleştirilen imar faaliyetleri sırasında daha önceden atıldıkları/biriktirildikleri *bothros*'lardan alınarak yol dolgusu olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Duvar temel seviyesinde ele geçen malzeme kutsal alanı güneyden sınırlayan anıtsal teras duvarının MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği anlaşılmıştır.

Akropolis aşağı şehir sondajları Pedasa yerleşiminin dış sur içinde Arkaik Dönem içerisinde yoğun olarak iskân edildiğini gösteren veriler sağlamıştır. Pedasa mezar tipleri içinde ilk sırayı tüm territoriumun dağ ve tepeleri üzerine dağılmış platform mezarlar ve taş tümülüsler alır. Diğer Leleg kentlerinde birkaç örnekle temsil

edilen taş tümülüsler, kronolojik kullanımları ve sayısal yoğunlukları ile platform mezarlar ile yakınlık gösterirler. Pedasa kazı programının başlangıcından bugüne öncelikli araştırma alanı olan platform mezarlar, Batı Anadolu ve Ege'nin toplumsal yapı, arazi kullanımı, kronoloji ve ölü gelenekleri gibi temel konuların, yeterince tanınmayan ve bölgeye özgü bir mezar tipi üzerinden sorgulanması için büyük bir öneme sahiptir. Tunç Çağı içerisinde Güneydoğu Ege coğrafyasında benzerlerini bilmediğimiz platform mezarlar, Leleg kimliğinin özgün yapıtlarından biri olarak mezar mimarisi ve ölü gömme geleneği bakımından bölge için tamamen yeni uygulamalardır. Pedasa'da kazılarla araştırılan Erken Demir Çağ meskenleri, hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz bir yapı tipinin Batı Anadolu, adalar ve Ege'nin karşı yakası örnekleri ile karşılaştırılarak yorumlanması yönünde bilgilerimizi zenginleştirmiştir. Pedasa Leleg dönemi kalıntıları arasında halkın hayvancılık ve tarımsal üretilere dayalı kırsal kimliğini yansıtan yapıların başında gelen birleşik çiftlik yapıları kısıtlı sayıdaki örneklerle de olsa kazı ve araştırmalarla değerlendirdiğimiz önemli yapı tipleri arasındadır.

Bu yayının ekibimizce Pedasa'da 2007 yılından beri aralıksız yürütülen kazı ve araştırmalarda elde edilen verilerin bir özeti kaleme alınmıştır. Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş süresinde kurulduğu anlaşılan Pedasa'nın kuruluş dönemine ilişkin veriler aynı zamanda Karia bölgesel kültürünün Erken Demir Çağ sürecine ilişkin okunabilen en değerli bilgileridir. Elde edilen sonuçlar sadece mezarlardan gelen malzemeler ile değil, mezar sahipleri tarafından kullanılan meskenler ve bu meskenlerde ele geçen malzemeler tarafından da desteklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karia, Pedasa, Lelegler, Leleg Yarımadası, tümülüs, platform mezar.

Abstract

The ancient city of Pedasa, situated in today's Gökçeler Mevkii of Bodrum in Muğla, is among the eight cities that were established in the Lelegian Peninsula by Lelegians who were seen as the ancestors of Karians in the ancient written texts. Identified in the 19th and 20th centuries by the first researchers of the peninsula, Pedasa is the first Lelegian settlement that has been investigated with scientific excavations. Since 2007, the excavations, research, site preservation and management work of the city have been conducted under the direction of Prof. Dr. Adnan Diler in the name of the Turkish Ministry of Culture and Tourism and University of Muğla Sıtkı Koçman. After the long-running excavation campaigns, now the time has come for publishing the data obtained from the research.

Karians and Lelegians, albeit they have been connected with the same roots sharing the same Hittite/Luwian region, in fact, they differ in terms of their time period, settling regions, and tradition and represent different cultures. In this regard, we must note that the word "Lelegian" here is not used for an ethnical meaning but rather to describe the indigenous people of the peninsula before the Maussollos period and their architecture and remains, distinctive to the region itself. All of the Lelegian settlements were situated in the plains on the inaccessible mountains and hills, far from the cost, and suitable for protection against attacks, especially from the piracy that was common during the ancient times. The discovery of an inscription in the Athenian sanctuary at Pedasa played a significant role in the localization of the city by Paton and Myres (1896: 192-195). The cult of

Athena at Pedasa and a priestess, responsible for this cult, are known from Herodotos of Halikarnassos, who was a native of the region.

Pedasa was the only Karian city that withstood Persians. It is understood that the 6th and 5th centuries BC were the heydays of the city as well as the times when the Acropolis fortification system was strengthened with outer walls against the Persian threat. The fortification of the Acropolis outer walls with *bastions* and towers took place between the end of the 5th century and the beginning of the 4th century BC. The tower building, situated on a hill sloping north-southwardly on the entrance way of the city to the southeast of the Athena Sanctuary, must have been a watchtower for controlling the entrance and exit to the city.

The importance of the Pedasa-Athena Sanctuary for the entire peninsula is further supported with the discovery of the Athena sculpture, dated to the 2nd century BC, in addition to inscriptions and other finds. In the light of these finds, it is understood that the sanctuary area came into use in the 10th century BC; and, from the beginning of the 7th century BC, the temple terrace was reorganized as a cult place with architectural features and saw its prime around the third quarter of the 6th century BC. The stone-paved road, coming from the Acropolis and running towards the temple terrace, was among the important steps of the construction and organization activities in the 4th century BC in the sanctuary. The finds dated to Archaic and Classical periods that were retrieved from the fill of the road leading to the sanctuary were taken from the *bothroi* -in which they were previously deposited during the construction activities of the 4th century BC in the sanctuary- and actually used as a filling for the road. The monumental terrace wall bordering the sanctuary in the south is understood to be built in the second half of the 4th century BC with the finds from the foundation level.

The soundings in the lower town of Acropolis yielded data showing that Pedasa was densely inhabited in the outer fortification wall during Archaic Period. The platform graves and stone tumuli spread all over the mountains and hills in the entire territorium are the prominent grave types at Pedasa. Represented with several examples in the other Lelegian settlements, the stone tumuli are closely related with the platform graves in terms of their chronologic use and quantity. Of the first priority research topic in our Pedasa excavations since the beginning, the platform graves are very important for investigating the fundamental themes like the Western Anatolian and Aegean social structure, land use, chronology, and burial customs through a less known grave type that is special to the region. Having no known parallel in the Southeastern Aegean during the Bronze Age, the platform graves, as a distinctive structure belonging to Lelegian identity, are of an entirely new practice for the region in terms of grave architecture and burial customs. The Early Iron Age dwellings at Pedasa, which we research them with our excavations, enrich our understanding and interpretation of a less known building type by comparing its examples from other regions like Western Anatolia, islands and the other side of the Aegean. Among the primary Lelegian structures, reflecting the rural character of the society based on husbandry and agricultural production, the compounds (integrated farmsteads), though less in number, are important structures at Pedasa that we investigate with our excavations and research.

In this paper, a summary of our knowledge achieved during the excavations and research conducted continuously by our team at Pedasa since 2007. The data related with the foundation of Pedasa, which is understood as in the transition

period between the Late Bronze Age and Early Iron Age, are the most important readable information for the Early Iron Age of the Karian regional culture. The obtained results are not only supported with the grave goods but also dwellings and their material culture which belonged to the owner of these graves.

Keywords: Karia, Pedasa, Leleges, Lelegian Peninsula, tumuli, platform burial.

Karia, coğrafik olarak kuzeyden güneye Miletos'dan Kbid/Kaunos'a, batıda Ege Denizinden doğuda Frigia'ya kadar uzanan çekirdek bölge ile sınırlansa da kültürel olarak Ege'nin batısından Mısır'a kadar çok daha geniş bir bölgeye yayılır. Bronz Çağ Hitit/Luvi kültür bölgesi içinde kalan Karia, Erken Demir Çağ'dan başlayarak Kariyalılar, Ionlar, Dor kolonistler ve yazılı kaynaklarda Karların ataları olarak gösterilen Lelegler tarafından yurt edilmiştir. Adını bu toprakları yurt edinen Karlardan alan bölge, yazılı kaynaklara göre Karlardan başka Lelegler ve Dorlar ve İonlar'dan oluşan halkları bir arada barındırmıştır. Bunlardan ana gövdeyi oluşturan Karların kimlikleri ve yazılı kaynaklarda birlikte anıldıkları Lelegler ile olan bağlantıları 200 yıldır tartışılmaktadır.

Lelegler, eski yazılı kaynaklarda Karların atası olarak gösterilen ve Troya savaşında Anadolu saflarında çatışan Anadolu Demir Çağı halklarındandır. Homeros'un anlattığına göre Lelegler, kralları Altes önderliğinde Troya'nın güneyinde Satnioeis nehri kıyısındaki Pedasos şehrinde yaşıyorlardı (Hom. Il., XXI: 453, 86-87) Troya savaşı sonrası yurtlarını terk ederek geçtikleri birçok yerde iz bırakıp güneye Karia'daki Halikarnassos (Bodrum) yarımadasına yerleştiler. Onların terk ettiği ana yurtları Pedasos ise artık yok olmuştur (Hom. Il., XXI: 453, 86-87). Strabon'un da bize aktardığına göre yarımada da sekiz kent kurmuşlardır (Strab. XIII.1.59[C 611]). Myndos ve Syangela'nın haricinde; Termera, Side, Madnasa, Pedasa, Uranium ve Telmessos ise diğer adı eski belgelerde yaşayan Leleg yerleşmeleridir (Plin. V,107). Bu kentlerin en önemlisi, Altes'in ata kenti Pedasos'un yansıması olan kent, Pedasa adını taşımaktadır.

Pedasa'nın konumu hakkında antik literatürden elde edilen bilgiler sınırlı fakat değerlidir; Bölgenin yerlisi olan Halikarnassoslu Herodotos Pedasa'nın Halikarnassos'un yukarısında, kıydan içeride bulunduğunu aktarır (Hdt. I. 175; VIII, 104). Strabon ise Lelegler tarafından terk edilmiş olan Pedasos kentinin kendi çağında var olmadığını, fakat Halikarnassosluların topraklarının orta kısmında, eskiden Lelegler tarafından Pedasa olarak adlandırılan- ve adı Yunancada çoğul

neutrum olarak tanımlanan- bir kentin bulunduğunu anlatmaktadır. Eski yerleşimin bulunduğu arazi de Strabon'un çağında kentin adı uyarınca Pedasis diye isimlendirilmektedir (Strab. XIII, I, 59 [C 611]).

Pedasa'nın MÖ VI. ve V. yüzyıllar içerisinde yarımada'nın önemli yerleşimleri arasında olduğu antik literatür ve yazılı belgeler aracılığı ile tespit edilebilmektedir; Herodotos'un aktardığına göre (I. 175-176) Persler MÖ 546 yılında Sardeis'i ele geçirdikten sonra Harpagos yönetimindeki bir orduyu Karia üzerine gönderdiklerinde Karia'da oturan halklardan bir tek Pedasalılar Harpagos'a karşı bir süre direnmişlerdir. Herodotos, ayrıca MÖ 499 yılından sonra Ionia ayaklanmasına katılan Karialıları cezalandırmak için Daurises komutasında sefere çıkan Pers ordusunun Maiandros (B. Menderes) Irmağını geçtikten sonra Marsyas (Çine Çayı) yakınlarında ve ardından Miletosluların da desteğini almış olmalarına karşın Labraunda'da Karialıları bozguna uğratmış olduğunu anlatmaktadır. Ardından Karialılar toparlanırlar ve Perslerin Karia yerleşimlerine doğru yol aldığını öğrendiklerinde Persleri, Pedasa yolunda pusuya düşürerek orduya önemli kayıplar veririrler (Hdt. V, 121).

Pedasa'nın kentsel statüsü MÖ IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Maussollos döneminde son bulur. Pedasa, Maussollos tarafından Halikarnassos'a bağlanan altı yerleşimden birisidir (Strab. XIII-1, 59 [C 611]; Plin. nat. V, 107), bununla birlikte arkeolojik ve epigrafik veriler yerleşimin, Halikarnassos'a bağlanmasından sonra tümüyle ıssızlaşmadığını göstermektedir. Bunda en büyük pay Athena Tapınağı'nın Maussollos zamanından sonra; MS 1. yüzyıl içlerine kadar Yarımada halkları tarafından saygı görmesidir.

2007 yılından beri Bakanlar Kurulu kararı ile Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi ve Kültür Bakanlığı adına yürütülen kazı çalışmaları sonucunda elde edilen arkeolojik veriler ışığında Pedasa'da yaşamın Orta Bizans Dönemine dek devam ettiği anlaşılmaktadır. Pedasa, Leleg kentleri içerisinde bilimsel kazılarla sistemli olarak araştırılan ilk yerleşmedir. 2007 yılından itibaren Pedasa'da tarafımızdan yürütülen kazı, restorasyon ve çevre düzenlemesi çalışmalarımızın ana ilkesi, Pedasa'yı korumak, araştırmak, tanıtmak ve aynı zamanda yerli ve yabancı ziyaretçilerle buluşturarak dünyaya tanıtmak olmuştur.

Yerleşim Modeli ve Arazi Kullanımları

Adnan DİLER

N. Seda ERYILMAZ

Tümü dağ, yüksek tepeler ve yamaçlar üzerine kurulmuş Yarımada Leleg yerleşmeleri içerisinde en geniş territoriuma sahip kentlerden biri Pedasa'dır (Harita 1). Bu, Pedases topraklarının yarımadanın tüm Leleg yerleşmelerinin merkezi olmasıyla ilgilidir. Çünkü Arkaik surların dışında konumlanan Athena Kutsal Alanı ve kentin sınırlarını adeta bir savunma duvarı gibi kuşatan anıtsal taş tümülüsleri merkezleşmenin bir yansıması dışında yorumlamak olanak dışıdır. 2500 ha. bir alanı kapsayan territoriumun sınırları doğanın kendi çizgilerini oluşturan doğal eşikler tarafından tanımlanırken, territorium içindeki kalıntılar tepeler ve alt düzlüklere yayılmıştır (Resim 1). Bu paylaşımda sivil yerleşim, nekropoller, çevirmeli yerleşim, mesken ve kutsal alanların yayılım ve arazi kullanımı, yapıların tip ve işlevine göre değişiklik gösterir. Pedasa, surlarla çevrili bir akropolis ve surların dışında konumlanan Athena Tapınağı, geniş alanlara yayılmış farklı mezar tiplerini içeren nekropol alanları, meskenler ve tarımsal kullanım alanlarından oluşur (Diler 2006b: 111; Diler vd. 2009: 29). Kentin yüksek tepeleri ve yamaçlarındaki sınırlı düzlük ve eğimli araziler genellikle tümülüsler, bölgeye özgü platform mezarlar, compoundlar, diğer kırsal yapı birimleri ve tarım terasları için kullanılmıştır.

Topografyaya dört yönde hâkim iç ve dış surlara sahip Gökçeler Kalesi Arkaik ve Klasik dönemlerde yerleşimin hem coğrafik hem de yönetsel merkezi konumundadır. Eski Anadolu, Hitit/Luvi tahkimat geleneğini yansıtan iç ve dış surların çevrelediği Akropolün iç kalesinde bir ya da birkaç odadan oluşan ve sokaklara açılan konutlar ile merkezde bir megaron yapısı yer alır. Doğu tepesinde ise iki kontrol kulesi ile girişi tahkim edilmiş hanedan ikametgâhı bulunur. Akropolis'te yürütülen yerleşim ve savunma sistemine dair çalışmalar Karia'da büyük bir yapılanma dönemi olan Hekatomnidler dönemi savunma sistemi ve duvar inşa tekniklerinin gelişiminde Leleg örneklerinin önemli ölçüde öncü bir rol üstlendiğini ortaya koymuştur. Araştırma sonuçlarımız doğrultusunda, Pedasa Akropolisi'ndeki ilk yapılanma süreci olan Erken Demir Çağı içerisinde gerçekleştiği, Hellenistik ve Roma dönemlerinde devam ettiği, son şeklini ise büyük ölçüde Bizans Dönemi'nde, MS 12. yüzyılda aldığını ve Türk döneminde de bölgenin kullanımın gördüğü tespit edilmiştir.

Akropolis'in batısındaki Athena Kutsal Alanı, batıda Termera territoriumu ve Kos Adası'nı gören bir noktada kente batıdan ulaşım sağlayan yol aksı üzerindedir. Büyük mimari yapılanma sürecinin Hekatomnidler zamanında gerçekleştiği kutsal alanda kült etkinliklerinin Roma dönemi içlerine kadar devam ettiği anlaşılmıştır. Kentin Halikarnossos ile birleştirildiği süreçte inşa edilmiş olan ve bu yayında yer verilen karakol binası ise kutsal alanın alt yamacında yer alır.

Territoriumun doğu sınırlarında, kentin en görkemli tümülüsü Gebekilise ve yakınındaki çiftlik evleri, yarımadanın bu tepeler üzerindeki nekropol ve kırsal yapılarının bir arada kullanımını ve yerleşimin demografik büyümesini göstermesi açısından önemlidir. Bu tepeler üzerinde yarımadanın Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen, en eski tarihli meskenleri açığa çıkarılmıştır. Bu meskenlerden elde ettiğimiz Erken Demir Çağı malzemesi "Deniz Kavimleri Göçü" ardından tartışma konusu edilen "Karanlık Çağ" sürecinin yorumlanmasında anahtar işlevi görmektedir (Diler 2020: 258). Böylece territoriumun doğu sınırındaki alanların Erken Demir Çağı'nın başlarında mesken, mezarlık ve kırsal yapılar için bir arada kullanıldığı söylenebilir.

Elmadağ ve Çamtepe adıyla bilinen tepeler ile sınırlanan güney sırtlarda Leleg halkının geleneksel mezarları olan taş tümülüsler yoğunlaşır. Bunlar sayısal çokluklarının ötesinde topografyaya hâkim konumları ve anıtsal mimarileri ile bölgeye özgü bir karakter gösterirler.

Kuzeyde ise Evcilören tepesi olarak adlandırılan plato üzerinde yarımada Leleg yerleşmelerinin en karakteristik çevirmesi konumlanır ki bu yapı sadece Pedasa'nın değil, tüm Leleg yerleşmelerinin en etkileyici kalıntılarında biridir. Compoundlar, toprak organizasyonu ve geçim kaynakları arasındaki ilişki ile etnik süreçler hakkında bilgi veren önemli yapılardır (Resim 2). Kelime anlamı "birleşik" ya da "duvarla çevrili binalar topluluğu" olan ve adını "kompozit" tasarından alan compound türü yapıların, Leleg toplumuna mal edilebilecek karakteristik mimari yapı olarak değerlendirilmesi yanlış olmaz (Radt 1970; Flensted vd. 2004: 112-113; Diler 2020: 257). Compound türü yapıların kökeni tartışmalı olsa da gelişmiş tasarıma Arkaik Dönem içerisinde ulaştığı söylenebilir (Diler 2019: 509-511).

Territoriumun doğal batı sınırını ise Kazderesi ile birlikte kısmen Gavur Avlusu olarak adlandırılan bölge temsil eder. Kuzey-güney aksında uzayan derin vadinin batısını sınırlayan tepe üzerinde konumlanan yerleşmedeki arazi kullanımında çiftlik evleri ve meskenlerin sıkışık mimarisine karşın mezar yapılarına yer verilmemiştir.

Territoriumun dört bir yanına dağılmış olan çiftlik evleri, tarım terasları ve nekropol alanları ve mezar yapıları, yerleşim modeli ve kimliğini en iyi yansıtan kalıntılardır (Resim 3). Taş tümülüsler territoriumun demografik büyümeye koşut genişleme yönü ve egemenlik sınırları hakkında bilgi verirken çiftlik evleri ve tarım terasları nüfusun çiftçilerden oluşan kırsal kimliğini temsil eder. Territoriumun hemen hemen her yerinde tarım ve nekropol ortak kullanımlarının iç içe geçmiş yapısı Pedasa toplumunun arazi kullanımı, sosyal yaşam ve mülkiyet ilişkilerinin yorumu için de dayanak noktasıdır.

Epigrafi Araştırmaları

Güray ÜNVER

Yazıtlar kuşkusuz bir yerleşimin lokalizasyonunun güvenilir belgelere dayalı olarak yapılabilmesi için en önemli bilgi kaynaklarıdır. Yazıtlar ayrıca bir yerleşimin inanç yelpazesi, politik ve kültürel yapısı ve diğer yerleşimler ile ilişkileri konusunda birinci elden bilgi veren belgelerdir. Pedasa'nın Paton ve Myres tarafından lokalize edilmesinde de kutsal alanda bulunmuş bir yazıt önemli rol oynamıştır (Paton – Myres 1896, 193-194; Bean – Cook 1955, 124-125). Paton ve Myres, Gökçeler Kalesi'nde buldukları bir adak yazıtı ışığında Gökçeler Kalesi ve çevresinde bulunan kalıntıları Pedasa yerleşimi ile ilişkilendirmişlerdir. MÖ 5. yüzyıla tarihlenen (Laumonier 1958, 609, krş. Robert 1978, 500 dn. 42) ve bir heykel kaidesi üzerinde bulunan yazıttan (Resim 4), Athena'ya yönelik heykel adağının yarısını [- -]jeus ve Hebiades isimli şahısların, diğer yarısını ise Melanthes oğlu olan adı belirlenemeyen bir şahsın ondalık (dekate) olarak yaptırdığı anlaşılmaktadır. Kaide, tarafından taşınan heykel Dionysios oğlu Herakleialı Makedon isimli sanatçı tarafından yapılmıştır (Paton - Myres 1896, 215-216, no. 4). Yazıt üzerinde Pedasa yerleşiminin adı ya da ethnikon'u yer almıyor olsa da Paton ve Myres, Athena kültürüne ve yerleşimin konumu hakkında antik literatürden elde ettikleri güvenilir verilere (Hdt. I. 175; VIII, 104; Strab. XIII, I, 59 [C 611]) dayanarak, ardıl araştırmacılar tarafından da kabul edilmiş haklı

identifikasyonu önermişlerdir (Bean – Cook 1955, 124; 149-150; Maiuri 1924, 425; Laumonier 1958, 608-609; Robert 1978, 500).

Pedasa'da Athena kültünün ve bu kült için görevli bir rahibenin varlığı bölgenin yerlisi Halikarnassoslu Herodotos'un eserinden bilinmekteydi (Hdt. VIII, 104; Strab. XIII, I, 59 [C 611]). Herodotos'un aktardığı, Athena rahibesinin tehlike durumunda çıkan sakalı her ne kadar tanrıçayı doğunun bereket ve doğurganlık tanrıçaları ile ilişkilendirse de (Laumonier 1958, 609; Bulut 2019, 110), MÖ 5. yüzyılda Pedasa'da, Athena olarak isimlendirilen bir tanrıça kültünün ve bu kültün hizmetinde bir rahibenin varlığı, yerleşimin yerel köklerinin yanında Yunan kültürü ile yakın ilişkisine işaret etmektedir (Parker 2016, 79). Pedasa ile ilişkilendirilen ve MÖ 4. yüzyıl başlarına tarihlenen sikkeler de Athena kültünün Pedasa'daki saygınlığı hakkında bilgi verirler; Sikkelerin ön yüzünde sorguçlu miğfer ile sağa bakar şekilde Athena başı, arka yüzünde ise bedeni sağa dönük başı önden betimlenmiş ayakta duran baykuş ve ΠΗΔΑΣΕΩΝ lejandı bulunmaktadır (Konuk 2012, 341-346, no. 1-3; krş. von Aulock 1975, 127).

Pedasa kazılarında 2007 – 2020 yılları arasında ele geçen yeni yazıtların tümü Eski Yunancadır ve neredeyse hepsi Athena Kutsal Alanı veya yakın çevresinde bulunmuştur. Kutsal alan dışında bulunmuş tek yazıt, güney surları üzerinde bulunan giriş kapısında lento olarak yeniden kullanılmış bir stel üzerinde bulunmaktadır (Resim 5) ve harf karakterleri ışığında Roma İmparatorluk Dönemine tarihlenmektedir. Athena Kutsal Alanı'nda ele geçen yeni yazıtlar ise MÖ 4. yüzyıl ile MS 1. yüzyıl arasında farklı dönemlere tarihlenmektedir. Yazıtların çoğunluğunu Athena'ya yönelik adak yazıtları oluşturmaktadır, buluntular arasında ayrıca Hellenistik dekret fragmentleri, kemer blokları üzerinde bir imar yazıtı ve bir adet yazıtlı heykel kaidesi bulunmaktadır.

Athena Kutsal Alanı'nda ya da yakınında ele geçmiş adak yazıtları hem Gökçeler Kalesi'nde bulunan kalıntıların Pedasa yerleşimi ile ilişkilendirilmesi önerisinin haklılığını kanıtlamakta hem de tanrıça Athena'nın Herodotos ve Strabon tarafından değinilmemiş epithet'i olan Pedasis'i belgelemektedir. Yazıtlar ayrıca Pedasa'nın Maussollos tarafından Halikarnassos'a bağlanması (Strab. XIII-1, 59 [C 611]; krş. Plin. nat. V, 107; Bean ve Cook 1955, 143-145) sonrasında tümüyle ıssızlaşmadığına, Athena Kutsal Alanı'nın Hellenistik Dönem'de ve Augustus

Dönemi'nde Halikarnassos'un bir dış tapınağı olarak aktif olduğuna dair epigrafik kanıtlar sunmaktadır.

Pedasa Akropol Suru

Britta ÖZEN-KLEİN

Pedasa kent savunma sistemi üç ana bölüme ayrılır (Harita 1): Birinci bölümü, akropol üzerindeki iskana uygun bir alanı çevreleyen akropol suru (iç surlar); ikinci bölümü, akropolün alt bölümünde yer alan ve aşağı şehrin büyük bir kısmını çevreleyen bölümleri (dış surlar) oluşturur. Üçüncü bölüm ise akropol iskan alanı içerisinde yer alan, fakat çevrilen duvarlarla ayrıca koruma altına alınmış kale yapısından (bu yayında *Dipyrgon*) oluşur.

Bu bölümlerden daha çok akropol surunu konu alan aşağıdaki bilgiler, 2009 ve 2010 kazı kampanyalarında bu sur bölümünde gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarından oluşan kısa bir özeti sunmaktadır (Diler vd. 2011: 327; Diler, 2012, 267-295; Özen-Kleine 2016, 547-559).

Akropol suru kavisli ve tepenin topografyasına uygun bir uzanım göstermektedir. İki kabuklu olan duvar, 1.50 ile 1.80 m arasında değişen genişlikte inşa edilmiştir. Duvarın dış kabuğu sadece kabaca işlenmiş, değişik uzunluklardaki dikdörtgen kireçtaşı bloklardan meydana getirilmiştir. Bu blokların uzunlukları 0.50 ile 1.50 m, yükseklikleri ortamala 0.30 ile 0.40 m arasında değişmektedir (Resim 6). Duvar genelde yatay diziler oluşturan bir örgü göstermektedir. İç kabuk örgüsü, dış kabuğa karşın daha kabaca yerleştirilmiş ve daha küçük bloklardan oluşmaktadır (Resim 7).

Akropol surununun tek bir kulesi bulunmaktadır. Akropolün güney batısında, stratejik açıdan çok önemli ve çevreye hakim bir noktaya inşa edilmiş olan bu kulenin inşasıyla, yerleşime girişi sağlayan ana yol ve akropolün ana girişi kontrol altına alınmıştır. Sur ile aynı örgü tekniğini gösteren kule duvarları ve bunlardan sur duvarlarına geçişteki homojenlik, kulenin akropol duvarıyla aynı zamanda inşa edildiğine işaret etmektedir (Resim 8).

Akropol surunda bir çok kapı ve yan girişler yer almaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz kazı kampanyalarında bunlardan batı ve güney kapısı detaylıca

incelenmiştir. Batı kapısı olarak adlandırılan kapı, iki duvar arasında yer alan 2.50 m genişliğindeki bir girişten oluşmaktadır (Resim 9). Bu kapı eski literatürde akropolün ana girişi olarak yorumlanmıştır (Bean–Cook 1955, 124; Radt 1970, 135).

Kapının değişik ebatlardaki bloklardan oluşan düzensiz örgüsü, örgüde gözlenen devşirme malzeme ve bol harç ve bunların yanı sıra, kapının altında (dış yüzde) devam ettiği gözlenen sur blokları, batı kapısının sonradan sura ilave edildiğini gösteren kanıtlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Resim 10).

Çalışmalarımızın başlangıcında küçük bir yan kapı (Bizans Dönemi'nde yapılan değişiklikler kapının yapısını oldukça değiştirdiğinden) olduğunu düşündüğümüz güney kapısının, yapılan kazılar ve temizlik çalışmaları sonrasında akropolün asıl ana kapısı olduğu anlaşılmıştır (Resim 11 ve 12).

Bir kaya uzantısı üzerinde yer alan ve tarihçesinde bir çok evre içeren (Resim 13) kapının yüzü güneye, akropolü Pedasa territoriumuna ve çevreye ulaştıran ana yola bakmaktadır.

Kapıda yapılan çalışmalar, ilk evresinde (planda beyaz renkle gösterilen) kapının batı bölümünün, örgüsü akropol sur örgüsüyle iç içe geçmiş basit bir yan duvarla oluşturulduğunu ortaya koymuştur. Yine bu evrede kapının doğusunda 5x4 m boyutlarında bir kule de yer almaktaydı. Kulenin batı ve güney yöndeki duvarlarıyla büyük temel blokları, yer yer korunmuş olarak hala alanda görülebilmektedir. Bu kulenin inşasıyla 5.50 m genişliğinde girişi olan kapı ayrıca koruma altına alınmıştır. Bu ilk evrenin tarihlenmesi, kapıda sonradan yapılan değişikliklerden dolayı oldukça zordur, ancak kazılar sırasında ele geçen Arkaik seramik, kapının en azından MÖ 6. yüzyılda kullanılmış olduğuna işaret etmektedir.

Bu ilk evre hakkında cevaplanması gereken diğer bir soru da, kapıya sur dışından ulaşımın nasıl sağlanmış olduğudur. Kapı girişinin yüksek bir kaya üzerinde yer alması, bu girişe, önde yer almış ahşap veya toprak bir rampa üzerinden ulaşıldığını düşündürmektedir.

İkinci evrede büyük ve uzaklardan görülebilecek bir boyuta ulaşmış kapı yapısı, giriş açıklığına örülen bir duvarla iptal (Resim 13'te sarı ile gösterilen) edilmiştir (Resim 14). Bu duvarın da birkaç evresi açıkça gözlenebildiğinden, hala ayakta kalmış olan dar girişin ikinci evrenin orijinal konseptine ait olup olmadığı sorusunu cevaplayabilmek oldukça güçtür.

Arkeolojik verilerin ışığında, kapının örülen duvar ile tamamen iptal edildiğini ve oldukça uzun bir zaman sonrası tekrar açıldığını düşünmekte mümkün görünmektedir. İptal duvarının alt sıralarında görülen homojen duvar tekniği, kapının geç Antik veya Bizans Dönemi'nde değil de, çok daha önceden iptal edildiğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak bölgenin Leleg savunma yapıları arasında, Pedasa savunma duvarları yapı teknikleri açısından önemli bir yere sahiptir: Öncelikle akropol surunun inşasındaki özenin, itinanın yanı sıra kapıları, kuleleri ve duvar bölümlerinin bazılarının büyük boyutlu bloklarla ayrıca güçlendirilmiş olduğu hemen göze çarpmaktadır. Bunların yanı sıra, her ne kadar yapısı itibariyle Leleg Yarımadası'ndaki alışıla gelmiş diğer sur kapılardan farklı bir özellik göstermese de, 5.50 m giriş genişliğiyle güney kapısı, alışılmışın dışında bir büyüklüğe sahiptir. Yüzü güneye bakan ve sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiş bu kapı, Pedasa'nın güneyindeki ana yoldan ve Athena Kutsal Alanından görülebilmekteydi.

Güney kapısı, akropol, kale kuleleri ve örgüsünde oldukça büyük blokların yer aldığı duvar bölümleri, Pedasa suruna oldukça heybetli bir görünüş kazandırmıştır. Bu saydığımız özellikler herhalde, Leleg Yarımadası'nın merkezi yerleşimi olan Pedasa'nın önemini, prestijini, savunma yapılarında gösterme isteğinden kaynaklanmış olacaktır.

İki Kuleli Hanedan İkametgâhı (*Dipyrgon*)

Mazlum ÇUR

İki kuleli iç kale/beykalesi olarak adlandırabileceğimiz *Dipyrgon*, Pedasa Akropolisi'nin en yüksek noktasında inşa edilmiştir. Yapı territoriuma hâkim bir noktada, iç kale içerisinde 28x18 m ölçülerindeki alanda konumlandırılmıştır. Akropolis Hitit/Luvi yerleşimlerin geleneğinde olduğu gibi iç kale ve dış kale gibi kademeli savunma hattına sahiptir (Diler ve Adıgüzel 2015: 90-91). *Dipyrgon*'a

giriş iç kale içerisinde batı yönde iki büyük kule arasından sağlamakta ve “L” şeklinde merdivenle ulaşılan koridorlu bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Koridorlu veya avlu şeklindeki giriş düzenlemelerinin birçok kentte uygulandığı bilinmektedir. Alazeytin kalesindeki dört, Pedasa’da iki, ilek Kalesi batı geçidinde ve Girel Kalesi’nde sur duvarlarında görülen koridorlu geçit düzenlemeleri M 7. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkmaktadır. Koridorlu girişler Klasik Dönem’de yaygınlaşmış, saldırganların dar bir alandan geçmesini sağlayarak saldırı gücünü zayıflatmaya yönelik olarak planlanmıştır.

Dipyrgon’un işlev, mimari ve dönemsel özelliklerinin anlaşılmasına yönelik olarak 2014 yılında kazı çalışması gerçekleştirilmiş ve bu süreçte 5 adet mekân ve bunları birbirinden ayıran geçiş koridorları açığa çıkarılmıştır (Diler vd. 2015:568). Doğu bölümde yer alan mekân duvarının, benzerlerini Athena Kutsal Alanı’nda gördüğümüz düzgün kesilmiş, ince işçiliğe sahip bloklarla inşa edilmiş olması nedeniyle özel bir yapı olduğu anlaşılmıştır. Kazı bulguları, yapının M 5. yüzyılda kullanıldığını göstermiştir. *Dipyrgon*’ların daha gelişmişi olan *tetrapyrgon*’lar Karia bölgesinde Hekatomnidler ile birlikte karşımıza çıkmaktadır (Diler 2015:160). Theangela’daki *tetrapyrgon*’un benzer örneklerini Karia bölgesinde Latmos, Labraunda, Yerkesik kalesi ve Yeniköy Asartepe’de yer alan Koloneis (rtk ve Gümüş 2019: 480) kentinde görmekteyiz (Hellström 2007: 151-153). *Dipyrgon*’ların büyük sur duvarlarıyla ve kulelerle desteklenmesinin sebebi sadece dış tehditlere karşı olmayıp i isyanlar için de inşa edilmiş olmalarındandır. Bu yapılar kendi içinde bağımsız kale görünümündedir. Karia bölgesinin yerel beyler tarafından yönetildiği (Diler ve Adığzel 2015: 91) M 5./4. yüzyıllarda ve öncesinde kent merkezlerinde özel güvenlikli kalelerin inşa edildiği bilinmektedir ki (Diler 2015: 159. Dn.95) (Resim. 15) Pedasa ift kuleli bey ikametėahı bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Güney Dış Sur alışmaları

Gözde ADIGÜZEL

Sevilay Zeynep YILDIZ

Alana dört yönden hâkim olan bir tepe üzerinde yaklaşık 300 m yüksekliğinde konumlanan Pedasa Akropolisi, 200 m uzunluğunda i surlar ve yaklaşık 400 m uzunluğundaki dış surlar ile çevrilidir (Diler 2009: 375) (Resim 16). Doğuda, Torba

yönünde, Güllük Körfezi; batı ve kuzeybatı yönde ise Bitez'e hâkim, hem kara hem de deniz güzergâhlarını kontrol eden stratejik bir konuma sahiptir. İç ve dış surların çevrelediği Akropolis iç kale içerisinde, bir ya da birkaç odadan oluşan ve sokaklara açılan konutlar sur duvarlarına dayandırılmıştır. İç kale içindeki yapılanma kazı verilerine göre Erken Demir Çağı içerisinde başlamakta, MS 12. yüzyıla kadar sürmektedir (Adıgüzel ve Yıldız 2017; Diler ve Adıgüzel 2015: 90, fig. 10) (Resim 17). Pedasa Gökçeler Kalesi'ndeki akropol surlarının dönemi ve tarihsel gelişimi konusundaki sorunları aydınlatma amacı ile iç surlarda da çalışmalar gerçekleştirilmiş ve akropolis iç kale surlarının Arkaik Dönem'e ait olduğu konusunda önemli sonuçlara ulaşılmıştır (Diler 2009: 375; 2019: 512-513; Özen-Kleine: 2016; bkz: Özen-Kleine bu metin).

2016-2018 yılları arasında ise Pedasa akropolis güney dış sur hattında kule ve surların birbirleri ile dönemsel bağlantıları ve inşa tekniklerini anlamaya yönelik çalışmalar yürütülmüştür (Adıgüzel ve Yıldız 2017; ayrıca Adıgüzel ve Yıldız baskıda).

Pedasa dış suru kule ve *bastion*'larla güçlendirilmiş, Arkaik Dönem'den MÖ 5. yüzyıl sonu - 4. yüzyıl başına değin, en az iki inşa evreli savunma sistemine sahiptir. Akropolisi çevreleyen savunma sistemi oluşturulurken topoğrafik özelliklerden faydalanılmıştır. Yaklaşık 400 m uzunluğundaki Pedasa dış sur çevirmesi akropolisin güneybatısından başlar ve güney hat boyunca takip edilerek kuzeydoğuda son bulur. Surlar, doğu ve batı uçta topografyanın elverdiği ölçüde devam eder. Kuzey cephede ise eğim ve arazi yapısından doğan sebeplerle doğal bir savunma alanı olduğu için sadece alt düzlükten geçirilen bir ön savunma hattı oluşturulmuştur.

Doğu yönde surlar topoğrafyaya uygun olarak düzensiz dönüşler yapar ve büyük oranda anakaya üzerinde yükselmektedir. Sur hattına düzenli aralıklarla (yaklaşık 70-100 m) kuleler yerleştirilmiştir¹. Dış sur hattı boyunca tespit edilen beş adet kuleden Kule 3, Kule 4 ve Kule 5 arasında, ayrıca doğu ve batı uçlarda sur duvarları dört dirsek oluşturur. Kule 3 kuzeyinde ise topoğrafya kaynaklı oval bir hat ile devam eder.

¹ Akropolise yerleşik bir iç kale ve aşağı şehrin düzenli aralıklarla kulelerle güçlendirilmiş surlarla çevrili olması Hitit savunma sistemi geleneğinde iyi bilinen bir özelliktir (Diler 2009: 375; 2015,160; Maner 2019: 128-129, 396, Taf. 20.1; Paksoy 2019: 7, 55).

Akropolis dış surları kule yapılarında da olduğu gibi yerel kireçtaşı malzemeden inşa edilmiştir. Duvarlar kuru duvar tekniğinde, rektagonal ve poligonal taşlar kullanılarak örülmüştür² (Resim 18a). Taş yüzeyleri dış cephede kaba yontu olarak bırakılmış iç yüzeyleri nispeten düzeltilmiştir. Sur duvarı kalınlıkları 1.00 -1.30 m arasındadır. Akropolisin güney dış sur alanında, Kule 5 kuzey duvarı önünden başlayıp akropole doğru yönelen bir antik yol (28 x 5.50 m) açığa çıkarılmıştır. Dış sur hattına düzenli aralıklarla (~70-100 m) yerleştirilmiş kulelerin boyutları 6 x 5 m ile 4 x 4 m ölçülerindedir. Kule yapılarının orijinal taş dizileri temel seviyesinde korunmuştur (~1.50 ile 3 m). Duvarlar dışta daha iri (kireçtaşı) rektagonal ve poligonal bloklarla iki sıra halinde örülmüştür. Köşelerde daha iyi işçilik gösteren iri bloklar kullanılmıştır.

Tarihsel açıdan da değerlendirildiğinde MÖ 478-477 yılında Pers saldırılarına karşı kurulan, Attika Delos Deniz Birliği'ne Pedasa'nın vergi ödediği bilinmektedir (Demir ve Doğan 2014: 310; Keen 1993: 152; Meritt vd. 1939: 535). MÖ 5. yüzyılın son çeyreğinde Karia hala Atina müttefikidir (Keen 1993: 153). Bu tarih aralığı da Pedasa kulelerinin inşa edildiği dönemle örtüşür. Pedasa, Perslere karşı direnen tek Karia kentidir ve Halikarnassos'un büyüyüp genişleme dönemi öncesinde (MÖ 6./5. yüzyılda), Yarımada'nın en büyük kenti olduğu ve egemenlik alanının batıda Myndos'a kadar ulaştığı savunulabilir. Bu yüzyıllar kentin en görkemli dönemiymken aynı zamanda Pers tehdidine karşı akropolisin savunma sisteminin güçlendirilmesinin gerektiği bir dönem olmalıdır (Hdt, I.175, 6.20). Pedasa akropolis dış surları, *bastion* ve antik yol dönemsel olarak çağdaş olup en geç MÖ 7. yüzyıl sonu – 6. yüzyıl başında inşa edilmiş ve MÖ 5. yüzyıl sonu – 4. yüzyıl başında sur bedeni kulelerle desteklenerek güçlendirilmiştir (Resim 18b).

Karakol Binası

Mazlum ÇUR

Karakol Binası kentin giriş yolu üzerinde, Athena Kutsal Alanı'nın hemen güneydoğusunda, kuzey-güney doğrultulu eğimli bir arazi üzerinde konumlanır (Diler vd. 2009). 12x8 m ölçülerindeki yapı üç bölüm olarak inşa edilmiştir. Bilinen

² Pimouguet-Pédarros (2000: 80-82), Maussollos Dönemi öncesi Karia'da Leleg Yarımadası ve Latmos Körfezi'nde yer alan sur duvarlarında görülen bu yapı tekniğini "Leleg duvarları" olarak adlandırmıştır.

gözetleme kulelerin aksine tepede değil, vadinin kente bağlandığı ağız kısmında konumlandırılmıştır. Yapı isodomik teknikte düzgün kesilmiş hafif bosajlı bloklardan ve yer yer düzensiz kullanılmış atkı taşlarından inşa edilmiştir. Köşelerde dikey silmelere, iç bölümde ise daha küçük yerel kireç taşlarına yer verilmiştir.

Maussollos'un *synoikismos* politikası sonucu boşaltılan bazı Leleg kentlerinin zirvelerine, kesme taşlardan isodom tekniğinde gözetleme kuleleri eklenmiş ve bunlar yarımada savunma sisteminin bir parçası olarak kullanılmıştır (Bean ve Cook 1955:143-145; Hornblower 1982: 308). Karia'daki yerleşimlerin tahkimat sisteminin yeniden düzenlenmesinin Maussollos tarafından yapıldığı bilinmektedir (Bean ve Cook 1957: 138). Karakol Binası'na plan, işçilik ve teknik olarak yakınlık gösteren örnek Latmos Herakleia antik kentindeki bağımsız kuledir (Bean ve Cook 1957: 138). Ayrıca Leleg Yarımadası'nda, Theangela (Diler vd. 2010: 192), Madnasa, Myndos (Tırpan 1987: 167-171), Halikarnassos (Pedersen 2010: 239-316), Gürece Köyü (Diler vd. 2013: 419), Geniş köyündeki Burgaz Tepesi'ndeki sur ve kulelerin duvar tekniği Karakol Binası'na yakınlık gösterir. Karşılaştırabileceğimiz örneklerden Kuzey Karia'da Teke Kale, Atavlusu, Kurun Dere, Hasanlar, Amyzon, Alinda ve Alabanda'daki bağımsız kulelerin (Özkaya ve San 2003: 106-108), bağlantılı yollar üzerinde yer almaları bunların kentler arası haberleşme, olası saldırılara karşı uyarı ve askeri geçiş yollarını kontrol ve denetim altında tutan bir işleve sahip olması, Karakol Binası'nın da benzer işlev için inşa edilmiş olduğu fikrini güçlendirmektedir (Özkaya vd. 1998: 302). Yapının topoğrafik konumu, plan ve mimari özellikleri yanında alandaki diğer yapılarla olan ilişkisi, benzer örneklerden yola çıkarak Maussollos'un *synoikismos* politikasına bağlı olarak kentteki kontrolsüz geçişlerin denetlenmesi için işlevlendirildiği düşünülmektedir. Bunun Athena Kutsal Alanı için de geçerli olup olmadığı tartışma konusu edilse de, Maussollos'un savunma politikasının bir parçası olduğunu söylenebilir (Resim 19).

Kutsal Alanlar

Athena Kutsal Alanı Mimarisi

Adnan DİLER

Paton ve Myres tarafından 19. yüzyılın sonlarına doğru Tapınak Terası'nın altındaki Karakol Binası olarak tanımladığımız yapının yanında bulunan, olasılıkla

MÖ geç 5. yüzyıla ait, Athena Pedasis'e adanmış olan heykel kaidesi üzerindeki yazıt, Athena Tapınağı'nın varlığı ve kentin lokalizasyonu hakkında ilk önemli belge olarak yerini almıştır (Paton ve Myres 1896,193-194). 2007 yılında henüz Bakanlar Kurulu kararı ile kazıların başlanmasından önce alanda yapılan yüzey araştırmaları sırasında makro vejetasyon altında gizlenmiş alanda kaçak kazılarla tahrip edilmiş, kuzey-güney aksında görülen derin bir kaçak kazı çukuru kesitinde saptanan kült adağı terrakotta mask ve heykelcikler o zaman tapınağın yeri konusunda önemli bir veri olarak değerlendirilmişti. Kutsal Alan, 2007 yılında başlatılan Pedasa kazılarının ajandasında yerini almış ve o günden bugüne aralıksız yürütölen çalışmalarımızın odağında kalmıştır. Yürütölen çalışmalarda doğı taraftan Kutsal Alan'a ulaşımı sağılayan tören yolu ve Tapınak Terası üzerindeki tüm yapılar gün yüzüne çıkarılmıştır (Resim 20).

Kutsal Alan MÖ 6. yüzyıldaki Pedasis topraklarının mutlak yönetim merkezi olan Gökçeler Kalesi'nin batısında akropolis'e 250 m uzaklıkta, kentin batı girişindeki yolun düzlüğe ulaştığı noktada kuzeye doğı yükselen tepenin alt yamacında yer alır (Harita 1). Tapınağın önünden geçen yol iç kısımlara doğı Pedasa'nın MÖ 6./5. yüzyıllardaki yönetim merkezi olan akropol ve mezarlık alanlarına ve aşağı doğı limanlara yönelen yol aksının kesişme noktasındadır. Kutsal Alan önünden geçerek denize yönelen batı yolu aynı zamanda yerleşimin Bitez ve Gümbet doğı limanları ile Alos K'arnos/Halikarnassos'a bağılanan yol ağı üzerindedir. Kutsal Alan'ın aşağı kent düzlüğüne ulaşımı 50 m uzunluğundaki bölümünü açığa çıkardığımız tören yolu ile sağılanmaktadır. Dokuz metre genişliğindeki taş döşeli bu özel yolun alt bölümü Maussollos'un Leleg yerleşmelerini Halikarnassos ile birleştirdiğı zamanda inşa edilmiş Karakol Binası ile sınırlanmıştır. Tören yolunun ulaştığı en yüksek noktada konumlanan *ante*'li Dor tapınağı ve onun güney yanındaki açık hava tapınım alanını güneyden sınırlayan büyük teras Athena Kutsal Alanı'ndan günümüze ulaşan ana kalıntılardır.

MS 12./13. yüzyıllarda alanının yerleşim yeri olarak kullanıldığı Doğı Roma Dönemi'nde tören yolu ve Kutsal Alan yapılarının tamamı, kendi özgün malzemesi ile kullanılarak büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Kente ulaşan ziyaretçileri karşılayan yarımada'nın Leleg döneminden bilinen en eski ve ilk tapınağına sahip olan Kutsal alan, çok sayıda yazıt yanında anıtlar ve yapılara ait mimari parçaların en yoğun görüldüğü yerdir. Bu ayrıcalıklı durum Kutsal Alan'ın eski bir Anadolu

geleneğini devam ettiren Pedases halkının toplanma yeri/agorası olarak kullanılmasından başka türlü açıklanamaz. Doğrudan erken evrelerin yürüme tabanı üzerine oturan geç dönem yapılarının tamamına yakın bölümü korunarak gerçekleştirilen temizlik ve araştırma sondajları ile Kutsal Alan'da yerleşik in-situ kalıntıların tasar, yapım evresi ve yüklendikleri işlevler ile ilgili aşağıda genel hatları ile özetlenen bazı önemli sonuçlara ulaşılabilmektedir:

Tapınağın cephesi batıya denize doğru değil Arkaik Pedasa'nın mutlak yönetim merkezi akropolis'e yönlendirilmiştir. Topoğrafyanın eğimli profili doğuya doğru yol, güneye doğru ise teras duvarları ile çözülmüştür. Kutsal yolun ulaştığı tapınağın önündeki açık hava kutsal alanı, gerçekleştirilen kült etkinliklerinin her dönemdeki odağı olmuştur. Burada MÖ 4. yüzyıldan başlayıp MS 1. yüzyıla kadar onarımlarla kullanılan taban plakalarının altında kazılarla gün yüzüne çıkarılan bir duvar temeli, Kutsal Alan'ın MÖ 7./6. yüzyıl tarihli ilk kullanım evresine ilişkin en eski mimari kalıntılarında biri olarak değerlendirilmektedir. Tapınak güney *cella* duvarının 6 m önünde ve ona paralel olarak doğuya doğru 7 m uzunluğunda devam eden, anakaya özelliğinde kırmızı renkli sert bir zemine oturtulmuş plaka taşlardan yapılmış bu duvarın doğu uçta sadece bir tek taş dizgesiyle izlenmesi, önde tahrip olduğunu göstermektedir. İkinci evrede inşa edilen *ante*'li tapınağın güney duvarının tapınağın diğer duvarlarından neredeyse iki kat daha fazla kalınlaştırılması yanında teknik ve işçilik farklılıkları 2. evrede inşa edilen *ante* tapınağı güney duvarının ilk evre tapınağı kuzey duvarının değiştirilerek kullanıldığı görüşünü güçlendirmektedir. Buna göre tapınağın ölçülerinin kısa kenarlarda yaklaşık 6 m, uzun kenarlarda 11 m olarak tahmin etmek mümkündür. Erken tapınağın yaklaşık 6 m güneyindeki teras duvarı hem ilk hem de 2. evre *ante*'li tapınağı için onarılarak ortak kullanılmıştır. Yapının oturduğu arazinin eğimi nedeniyle oluşturulan teras duvarına ait kalıntılar yapı duvarının 9 m kadar güneyinde saptanmıştır. Bu alanda gerçekleştirilen Orta Teras sondaj çalışmalarında ele geçen malzeme 2.50 m yüksekliğinde korunmuş Orta Teras duvarının MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği ve bu bölümde yaklaşık 7 m genişliğinde bir yürüme düzlüğü oluşturulduğunu ortaya koymuştur (Özer 2019;573, fig. 2).

Arkaik evre tapınağının oturduğu tepe alt yamacının kuzeye doğru genişletilerek buraya bir *ante* tapınağının inşa edilmesi ikinci yapılanma evresinde Kutsal Alan'da büyük bir değişime gidildiğini göstermektedir. İkinci evrede tapınak ve Kutsal Alan için büyük bir teras inşa edilmiştir. Tapınağın yaklaşık 25 m uzağında

inşa edilen ve doğudan batıya uzanarak karakol binasına yakın yerde sonlanan yaklaşık 60 m uzunluğundaki bölümü ile neredeyse ilk yapım evresindeki konstrüksiyonunu koruyan Kutsal Alan Alt Terası, Pedasa'dan günümüze ulaşan en etkili kalıntılardan biridir.

İçten 6.60 x 6.95 m ölçülerinde *naos* ve 4.55 x 6.65 m ölçülerindeki *pronaos*'tan oluşan tapınak, boşlukları sıkıştırılmış toprak ile düzeltilmiş anakaya tabanı üzerine oturtulmuştur. Cephe ve yanlarda serbest inşa edilen tapınağın kuzey uzun duvarı teras duvarı ile bütünleştirilmiştir. Tabanı sonraki evre müdahaleleriyle yer yer değişikliğe uğrasa da çok köşeli kesilmiş düzgün kireçtaşı plakalardan oluşan tapınağa en az iki basamakla ulaşılmaktadır. *Pronaos*'u sınırlayan kapı ve *naos* duvarlarının altında Leleg yapılarında sıkça kullanılan geniş tutulmuş alçak seki düzenlemesinin yanında Tapınak güney yan duvarının boydan boya diğer duvarlardan kalın inşa edilmiş olması da ilgi çekicidir. Bu duvar içinde biri tahrip edilmiş içten boyutları 2.30 x 0.80 m ve 0.50 yüksekliğinde o aynı ölçülerde yan yana iki büyük niş ve doğu yan tarafta üç basamaklı stel altlığı inşa edilmiştir. Öndeki kült yerini kuzeyden sınırlayan tapınak güney duvarının önü farklı boyutlarda adak stelleri ile donatılmıştır ki bunlara ait bazı parçalar kazı sırasında ele geçmiştir. Tanrı yontusu ve değişik adakların konulması için inşa edilen nişli alanın önünde dıştan ölçüleri 1.00 x 1.20 m, derinliği 0.40 m olan bir *eschara* / kült ocağı yer alır (Resim 21). Böylece tapınak güney dış duvarının önündeki 9.75 x 11.70 m ölçülerinde bir teras üzerine oturan alanın ritüeller için ayrıldığı anlaşılmaktadır. Eski tapınak alanının yeniden düzenlendiği bu yer *ante*'li tapınak, kutsal yol ve büyük teras duvarının inşa edildiği aynı süreçte son şekline kavuşmuştur. Açık hava kült alanının düzenlemesi için aynı dönemde batı tarafı anakaya üzerine oturan ortak bir duvarla ayrılan belki de kült yemeklerinin yendiği *andron* ya da adakların saklandığı iki mekânla sınırlandırılmıştır. Kült etkinliği için inşa edilen mimari kalıntılar bunlarla sınırlı değildir. Doğu-batı doğrultusunda uzayan ilk yapım evresi duvar kalıntısının güney yakınındaki cephesi güneye dönük, doğu iç duvarları kaçak kazı ile tahrip edilmiş at nalı şeklindeki yapı ve onunla birleştirilmiş batıya doğru devam eden duvar uzantısı bunlar arasındadır. Bunlardan güneye cephe veren ve olasılıkla bir zamanlar basamaklara sahip ön kesiminin ilk ve ikinci evre tapınaklarının ortak kullanılan güney teras duvarı inşası tarafından tahrip edilen at nalı şeklindeki erken yapının orta teras ile ilişkili olabileceği de gözden uzak tutulmamaktadır.

Arkeolojik malzeme ışığında yapım evrelerinin inşa tarihi söz konusu edildiğinde, Kutsal Alan ilk yapım evresini temsil eden ilk evre tapınağı için kullanılabilir başta kapı pervazını yanlardan taçlandıran Leleg plaster başlığı ve üst yapıya ait diğer İon *kymation* bezemeli dizgelerinin stili (Resim 22) MÖ 6. yüzyılın ilk yarısını adres göstermektedir ki tarih olarak kendisinden sonra inşa edilen Alazeytin kalesi 30 no'lu yapı için W. Radt (1970) tarafından önerilen rekonstrüksiyonu ile koşutluk göstermektedir.

MÖ 10. yüzyıldan (Diler vd. 2012,189, res. 8a; Özer 2019, 550) Roma Dönemi içlerine dek etkin olduğu anlaşılan Kutsal Alan'ın tüm yarımada için taşıdığı önem, ele geçen yazıtlar (bkz. bu yayında G. Ünver yazısı), MÖ 2. yüzyıla tarihlenen Athena heykeli ve çok sayıda buluntu ile de desteklemektedir (bkz. bu yayında H. Bulut, B. Özer yazıları). Sondajlardan gelen malzeme ışığında MÖ 4. ortalarından hemen sonra köklü bir değişim geçiren Athena Kutsal Alanı, yapılanma süreçleri ve malzemesi ile başta Leleg Yarımadası olmak üzere henüz taşları tam olarak yerine oturtulamayan kutsal alan mimarlığının gelişim süreçlerinin takibi ve yorumlanması için önemli bir referans olmaktadır.

Buluntular Işığında Athena Kutsal Alanı'ndaki Tapınım

Hülya BULUT

Tapınaklar veya herhangi bir gerekçe ile kutsallık vasfı ile kuşatılan mahaller, kökeni uzun geçmişe dayanan törenlere ev sahipliği yapmanın ötesinde, ziyaretçileri ve onların bıraktıkları izlerle yerleşimlerin politik ve kültürel belleğini oluştururlar. Pedasa Athena Kutsal Alanı'nda ortaya çıkarılan arkeolojik kanıtlar, sadece tanrıçanın kimliği ve külte ait dini ritüellerle ilgili ipuçlarını sunmakla kalmaz, aynı zamanda Pedasalılar'ın ve Leleg Yarımadası topluluklarının yakın bölgeler arası ve denizaşırı bağlantılarının yorumlanmasına yardımcı olur. Bu makalede çeşitli başlıklar altında sunulan veriler, Athena Kutsal Alanı'ndaki dini aktivitelerin Erken Demir Çağı'ndan itibaren süregeldiğini ortaya koyar. Protogeometrik ve Geometrik gelenekte bezeli seramikler, kutsal alanın şu an için en erken evresine tanıklık eder. En üst terasta yer alan tapınağın kalbinde, teras duvarları ve kutsal yol sondajlarından elde edilen buluntular MÖ 7. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak Arkaik dönem boyunca kutsal alanın yoğun kullanıldığını gösterir. Adak sunuları ve epigrafik kanıtlar, MÖ 5. yüzyılda, özellikle yüzyılın ilk yarısında İonya ve yakın bölgelerdeki politik türbülansa rağmen, kutsal alanın

aktif olduğunu söyler. MÖ 4. yüzyıla ait seramikler ve sikkeler ve yapılaşma faaliyetleri, Hekatomnidler Dönemi'nde politikalar değişse bile, tapınağın saygınlığını koruduğunu gösterir (Diler vd 2009: 273-274; Diler, Özer, Bulut 2009: 29-30; Diler vd 2011: 328-330; Diler vd 2012: 171-175; Diler vd 2014: 531-533; Diler vd 2015: 344-347; Diler vd 2016: 560-565; Diler vd 2019: 20-24). MÖ 3. ve 2. yüzyıllar diğer dönemlere göre şaşırtıcı bir şekilde küçük buluntu açısından doygun değildir. Ancak bu durum Hellenistik Dönem'e ait çağdaşlarından biri olan Athena Lindia'nın imgesi ile yakın benzer, yarı insan boyutundaki Athena heykeli parçasıyla (Diler 2020: 255, Fig. 2; Adıgüzel 2013: 15-16, 39-40, Lev. VIII.a-b, XIX. a-b) bir tezat oluşturur. Athena heykeli ve çeşitli betimlere ait heykel ve figürin parçaları ve mimari düzenlemeler tapınağın MÖ 4. yüzyıl ortalarından sonra Hellen karakterine bürünmeye başladığına işaret eder. Dini aktivitelerin Roma Dönemi'ne kadar devam ettiği seramik buluntular yanı sıra epigrafik ve nümizmatik kalıntılarla da desteklenmektedir. Mevcut veriler, Hıristiyanlık döneminde pagan tapınaklarının kilise veya benzeri bir yapıya dönüştürme geleneğinin Athena Kutsal Alanı'nda, en azından dini yapıların çekirdeğini oluşturan tapınak terasında uygulanmadığını gösterir. Tapınak terasında ortaya çıkarılan çoğunluğu sırlı ve kaba mutfak kaplarından oluşan seramikler ve sikkelerden oluşan MS 12. ve 13. yüzyıla ait veriler arasında, haç motifli kolye ucu dışında herhangi bir liturjik malzeme kaydedilmemiştir. Nihayetinde Orta Bizans Dönemi'nde konut mahalline dönüştürülerek kutsal alanın işlevi sona erdirilmiştir.

Antik dönem insanı, tanrı ve tanrıçalarıyla kişisel iletişim kurabilme arzusunu, kurban kesme, adak sunu törenleri ve zaman zaman canlı performansların da yer aldığı ayinlerle yerine getiriyordu. Kutsal alanlar ve tapınaklarda veya envanter kayıtlarında izleri sürülen sunular ve yazılı kaynaklar, tanrılarla insani seviyede bir iletişim yolunun tercih edildiğini ya da bu yönde bir zorunluluğu ortaya koyar. Nitekim dini törenlerin kimliği ve kurallarının şekillenmesinde, insanüstü güçlerine karşın, tanrıların yeme-içme ve giyinme başta olmak üzere, insani özelliklere sahip olduğu inancı etkin bir role sahiptir. Bu motivasyonla, liturjik malzeme dışında tanrıların evindeki araç gereçler ölümlülerinkiyle benzer nitelikte, fakat genellikle daha özenli üretimlerdir. Pedasa'da, tanrıçaya sunulan hediyeler ve tören sonrası envanterde saklanan veya *bothros*'larda depozite edilen araç gereçler arasında yoğunluğu yaygın olduğu üzere seramikler ve pişmiş toprak

heykelcikler oluşturur (Bulut 2018b: 86- Res. 7-8; Diler vd. 2014: 531-533; Diler vd. 2015: 344-347, Resim. 4E; Özer 2017a-b; Özer 2018b; Özer 2019) Kıta Yunanistan ve Doğu Ege'deki uluslararası kimliğe sahip politik ilişkilerde söz sahibi (Kyreleis 2009) diğer kutsal alanlarla karşılaştırıldığında ayrıcalıklı ithal sunular, çeşitlilik açısından olmasa da yoğunluk açısından zayıf kalır ki, bu oranda bulunduğu mahallin Orta Bizans döneminde konut alanı olarak kullanılmasının rolü büyüktür. Ayrıcalıklı ithal sunulardan kasıt genellikle elitlerle ilişkilendirilen prestij eşyaları arasındaki fayanslar, taş kaplar, fildişi, kemik ve az sayıdaki metal el sanatı ürünleridir. Tapınak terası ve teras duvarı sondajlarından gelen adak sunusu ve kült eşyaları olarak kullanılan fayanslar, kutsal alanın MÖ 7. ve 6. yüzyılda Rhodos ve Mısır ile olan bağlantılarını yansıtır (Bulut 2018a: Fig. 1-4) (Resim 23). Çömelen figürlü çift hazneli vazolar, Mısır stilinde bezeli *pyksis*, Yeni Yıl Şişesi, nazarlık ve kolye boncukları Ege ve Akdeniz dünyasındaki çağdaş kutsal alan ve mezar kontekstleri ile benzerlik sunar. Makara tutamaklı sığ kaseler ve *skareboid*, form, bezeme ve dağılım şeması açısından diğer yaygın fayans eşyalardan ayrı bir yere sahiptir (Bulut 2018a: Fig. 2, Kat. 14-18: Fig. 4, Kat. 25) (Resim 23: c, f). Bu sunuların kutsal alana nasıl ulaştığı sorusunun alternatif cevaplarından ilki, Nil Deltası'nda bir süre yaşayan ve Mısır dini pratiklerinden etkilenen Karyalılar veya onların Mısır kökenli eşleri ve/veya hizmetkârları tarafından tanrıçaya sunulmuş olmaları ya da diplomatik misyona sahip dini heyetlerin getirdiği hediyeler arasında olmalarıdır. Bilindiği gibi, Kariyalı askerler MÖ 7. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İonyalılar ile birlikte, bölgedeki gücünü stabil hale getirmek isteyen Mısır firavunlarının birlikleri içinde yer alarak, başarılarıyla çeşitli imtiyazlar elde etmişlerdi. Söz konusu bağlantıları, yani MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısından MÖ 6. yüzyılın sonlarına kadar Mısır'da yaşayan Yunan ve Kar kökenli paralı asker ve göçmenlerden oluşan bir topluluğun varlığının ikna edici arkeolojik kanıtlarına sahibiz (başlıca Haider 2001; Vittmann 2003). Athena Tapınağı'nı, ana kutsal mekânı olarak kabul eden bir grup Pedasalı veya yarımada sakininin Yakın Doğu ile bağlantısının sadece Mısır ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. MÖ 7. yüzyıla tarihlenen, Pedasa örneği dışında Kamiros, Samos, Didyma Apollon Tapınağı'ndan gelen az sayıda örnekle temsil edilen ahşap kutuya ait Hathor betimli kemik levha (Bulut 2019: 104, Fig.4a) (Resim 24a) ve Fenike stili etkisi altında üretilen ve aplik olarak kullanılan kosmopolit kemik kadın başı (Bulut 2013; Bulut 2019: 110-111, Fig. 9) (Resim 24b) kutsal alanın Akdeniz'in doğu kıyısındaki zengin Fenike merkezleriyle temas halinde olduğunu gösterir. Bahsi geçen eşyalar, Doğu Akdeniz'den yurtlarına dönen, paralı asker veya taş

ustası olarak görev yapan Kariyalıların şükran sunuları arasında olmalıdır. Elbette söz konusu eşyaların Ege dünyasındaki dolaşımı ve dağılım şeması göz önünde bulundurulduğunda, bu ürünlerin Pedasa'ya ticaret yoluyla doğrudan veya Rhodos limanları veya adada yerleşik Fenikeliler aracılığıyla ulaşma ihtimali de vardır. İthal eşyalardan bahsedildiğinde bir diğer soru daha açığa çıkar ki o da, kutsal alanın yerel/bölgesel ya da uluslararası bir kimliğe sahip olup olmadığıdır. Bir başka deyişle, ticari faaliyetlerin bel kemiği olmasa da temel emtialar arasında yer alan Korinth ve Attika gibi mevcut ithal seramikler ve prestij eşyaları tapınağın uluslararası kimliğe sahip olduğunu kanıtlamaya yeterli midir?

Pedasa'daki Athena kültü hakkında ne yazık ki Herodotos'un anlatımı (I.175) dışında bir yazılı kaynağa sahip değiliz ve epigrafik kaynaklarımız da şimdilik sınırlıdır. Ancak, tapınak kazılarında elde edilen bir kısım veri, tanrıçanın kimliği ve kültün işleyişi hakkında öneriler sunulmasına yardımcı olacaktır. Kanıtların kültle ilişkilendirilmesi ve Pedasa Athena kült imgesinin görünümü geniş bir makalenin konusu olmayı hak etmekle birlikte, burada en azından bazı elbise süsleri ve tutturucularının kült imgesi ile ilişkili olup olmadığı sorusunu irdeleyebiliriz. Bilindiği gibi, Bronz Çağ'dan itibaren Ege dünyasında, belirli bir kült alanında veya tapınağın merkezinde yer alan, kimi zaman taşınabilir özellikte ve genellikle antropomorfik formda yapılan kült betimleri, tanrı veya tanrıçanın sembolik tezahürü olarak kabul ediliyordu (Romano 1988: 127). Olasılıkla belirgin bir kutsal anlam taşıyan erken dönem ağaç kült imgelerinin (*ksoanon*) ilkel işçiliğini gizleme girişimiyle, gerçek giysilerle giydirilme pratiği başlamıştır ve kanıtlarımızın çoğunun Hellenistik dönem yazıtları ve antik yazarlardan gelmesine karşın, tanrıya giysi sunumu en erken MÖ 8. yüzyıldan itibaren uygulanır (Romano 1988: 129). Cinsiyet ayrımı yapılmaksızın farklı tanrı ve tanrıçaların kült imgeleri giydirilmekle birlikte, daha çok tanrıçaların özellikle Athena, Artemis, Hera ve Aphrodite'nin giydirildiği görülmektedir (Brøns 2017: 169 vd). Kült heykelinin giydirilmesi, süslenmesi ve bakımı belirli kişilerin görevlendirildiği önemli bir sorumluluktur. Bu görev olasılıkla, Pedasa'da Herodotos'un bahsettiği rahibenin (ve yardımcılarının) sorumluluğunda olmalıydı.

Ege dünyasındaki diğer çağdaşlarında olduğu gibi, Athena Pedasis'in en erken kült imgesi de olasılıkla bir *ksoanon*'du. Kazılarda ortaya çıkarılan MÖ 7. – 6. yüzyıla ait fayans takılara ait boncuklar (Bulut 2018a: Fig.4, Kat. 26-29), benzerleri

Ephesos Artemision (Muss 2008: 205, no. 80) ve Athena Lindia Tapınağı buluntuları arasında görülen (Blinkenberg 1931: pl. 11, no.246; Pl. 13, no. 325) bezemeli ve basit rozet şeklindeki altın elbise süsleri ve tutturucuların, erken kültür imgesinin giydirilmesi ve süslenmesinde kullanılmış olduğu düşünülebilir. Kutsal alanlara sunulan fibula ve iğnelerden oluşan elbise tutturucular, istisnalarla birlikte, gerçekte elbiselere iliştilmiş oldukları için asıl sunu, giysinin kendisidir. Ege dünyasındaki pek çok kutsal alanda fibula ve iğneler popüler adak hediyeleri olmalarına ve Pedasa tümülüslerinden gelmesine karşın, kutsal alandan bronz ve kemikten yapılan çok az sayıda fibula ve iğne ele geçmiştir. Sınırlı sayıdaki bronz fibuladan biri, Kıta Yunanistan'da az görülen, fakat Doğu Ege merkezlerinde Geç Geometrik ve Arkaik dönem kontekstlerinde yaygın olan tiptedir (Caner 1983: Taf. 3-4, no. 44-49 [Tip III]). Literatürde, çift diskli (spectacle) fibula olarak adlandırılan, fildişi benzerleri Ephesos Artemision (Muss 2008, 245, Kat. No: 140-141) ve Lindos Athena Tapınağı'ndan (Blinkenberg 1931, 90-91, Pl. 9, 133-134) gelen MÖ 7. yüzyıla tarihlenen fibulaların kemik örnekleri Pedasa'da Athena'ya sunulmuştur (Bulut 2019: 104, Fig. 3) (Resim 25a-b). Tanrıçanın takıları, çoğunlukla halka şeklindeki fayans boncuklardan oluşur (Bulut 2018a: Fig. 4, Kat.26-29). Halka formlu ve badem formlu, dilimli boncukların benzerleri, MÖ 7. yüzyılda Doğu Ege'deki kutsal alan ve mezarlıklarda sıklıkla karşımıza çıkar (Bulut 2018a: 135, dipnot: 160-172). Mevcut buluntular ister tanrıçanın "bayramlık" giysileri, isterse günlük giyim kuşamına ait olsun, Arkaik dönemde tanrıçanın kişisel bir gardrobu olduğuna işaret eder. Bu elbise ve takılar tanrıçanın her ölümlü gibi süsleneyeceği inancıyla sunuluyor ve belirli törenlerde tanrıçanın kültür imgesine giydiriliyor olmalıydı.

Athena Pedasis'in Klasik Dönem'deki kültür betimi hakkında tapınak terasında ortaya çıkarılan bir çift bronz göz (Resim 25c) ve Athena heykellerine ait parçalar fikir verebilir. Bronz kapaklarıyla korunan gözlerin irisi beyaz mermerden, gözbebeği mavi camdan; göz pınarları ise bronzdan yapılmıştır. Antik dönem bronz işçiliğinin titiz yapım tekniğini yansıtan gözler, iyileştirici tanrılara adanan anatomik adaklardan biri değilse (Servi 2011: 109), tanrıçanın MÖ 5. yüzyıldaki bronz kültür heykeline ait olmalıdır³. Pedasa kültür betimi, alışılmış gri gözlerinin

³ MÖ 5. yüzyıl bronz işçiliğinin yoğun literatüre sahip olan erken örnekleri olan Delphili Sürücü, Riace Bronzları gibi gerçek boyutlu bazı örnekler dışında günümüze ulaşan pre-Hellenistik bronz heykellerde gözlerin korunma durumları zayıftır. Pedasa örnekleri, gözlerin anatomik ve yapım tekniğinin detaylarını göstermesi açısından ayrıca önemlidir. Dünya müzelerine dağılan bazı örnekler için bakınız Picón, Milleker, Mertens 1991: 8 ve Mattusch 1997: 33, fig. 27.

aksine, tıpkı Pausanias'ın (I.14.6) Atina Agorası'na tepeden bakan Hephaistos Tapınağı'nda gördüğünü söylediği Athena heykelinde olduğu gibi "mavi gözlere" sahip olmalıydı.

MÖ 4. yüzyıla tarihlenen miğferli Athena heykelciğı parçası (Diler vd. 2014: 532) ve kalkanıyla birlikte tasvir edilen bir diğeri Athena heykelciğı (Diler vd. 2015: 346, Res. 4E) Pedasalı tanrıçanın olmasa bile en azından ziyaretçilerinin Hellenizasyon süreciyle birlikte değışen politikalara entegre olabildiklerine işaret eder. Kutsal alanda ortaya çıkarılan yelek şeklindeki aegisini kuşanan yarı insan boyutundaki Athena heykeli (Diler 2020: 255, Fig. 2; Adıgüzel 2013: 15–16, 39–40, Lev. VIII.a–b, XIX. a–b), Hellenistik Dönem'deki kült imgesinin artık tam anlamıyla Hellenli bir karaktere sahip olduğunu gösterir. Son olarak, sakalı uzayan fenomen rahibenin (Hdt. I. 175; VIII.104; Strab. XIII. I. 59 [C 611]) Pedasalı Athena'nın kültüyle ilişkisine çok az da olsa daha önce bir giriş yapılmıştı (Bulut 2019: 109–110, dipnot: 48–52) Anadolu ve Yakındoğru örgüsü içinde şekillenen söz konusu ilişki ve külte etkisi bu bölümün yazarı tarafından kaleme alınan yeni bir araştırmanın konusunu oluşturmaktadır.

Kutsal Alan Antik Yol Sondajları

Bekir ÖZER

Akropolis yönünden gelip Tapınak Terası'na yönelen taş döşeli yol, MÖ 4. yüzyılda Kutsal Alan'da gerçekleştirilen imar ve düzenleme çalışmalarının önemli adımlarından birini oluşturmuştur. Kutsal Alan'ın doğusunun daha az eğimli doğal yapısı, teras duvarlarına ihtiyaç duyulmadan gerekli düzenlemelerin yapılabilmesini olanaklı kılmıştır. Yol döşemesinin bulunduğu alan Kutsal Alan'ın doğusunda yer alır ve aynı zamanda Karakol Binası olarak adlandırılan yapının kuzey ve kuzeybatısına yerleşiktir. Taş döşeli kutsal yol üzerinde 2010 (Diler vd. 2011: 172–175, res. 7) ve 2015 kazı dönemlerinde üç ayrı yerde sondaj kazıları gerçekleştirilmiştir. Yol döşemelerinin Doğu Roma dönemi yapılaşmaları nedeniyle tahrip edildiğı noktalarda gerçekleştirilen sondaj kazılarında yol düzleminden, anakaya yüzeyin ortaya çıkarıldığı zemine kadar 1.20 m ile 2. 05 m arasında kalınlığı değışen dolgu ve birikinti tabakaları kazılmıştır.

Yol döşemesi için atılmış dolgu tabakalarından ele geçen buluntular, taş döşeli yolun son biçiminin MÖ 4. yüzyıla ait olduğunu göstermiştir. Her üç sondajda yol döşeme taşları, yoğun yongalı, çoğunlukla MÖ 4. yüzyıla ait buluntuların tesviye amacıyla atıldığı dolgu içerisine dik olarak yerleştirilmişlerdir. Yolun kuzeybatı ve güney kenar orta bölümünde gerçekleştirilen 2015 yılı sondajları (Resim 26) MÖ 4. yüzyıla kadar Kutsal Alan'ın bu bölgelerinin doğal haliyle bırakıldığını göstermiştir. Yolun orta bölümünde gerçekleştirilen 2010 sondajı ise Arkaik Dönem'e tarihlenen gezinme düzlemi ile karşılaşılmasını sağlamıştır. Sıkıştırılmış kıvılcık kahve toprak ve küçük taşlarla oluşturulan bu yürüme düzlemi, ele geçen buluntuların işaret ettiği gibi, MÖ 6. yüzyılda, Akropolis yönünden Tapınak Terası'na ulaşmak amacıyla düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler Arkaik Dönem'de Kutsal Alan'da gerçekleştirilen genişleme ve düzenleme faaliyetlerinin bir parçasını oluşturmuştur.

Yol üzerinde gerçekleştirilen sondaj kazıları Kutsal Alan'ın kullanım gördüğü dönemlerde bu bölgenin sadece Tapınak Terasına ulaşan yol güzergâhı olarak kullanıldığını göstermiştir. Yol inşa evresi sırasında ise çoğunlukla MÖ geç 5. yüzyıla ve 4. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Attika ithali siyah firnisli açık kaplar, kandiller, yerel kâse ve günlük kullanım kaplarından oluşan buluntular, dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. İlgili buluntular Athena Kutsal Alanı'nın Geç Klasik Dönem içerisinde en aktif dönemlerinden birini yaşamış olduğuna işaret etmektedir. 2010 yılında gerçekleştirilen sondaj kazılarında Kutsal Alan'ın kullanımının MÖ 10. yüzyılda başladığına dönük seramik buluntular ortaya çıkarılmıştır (Diler vd. 2012: res. 8). Kutsal Alan'ın kullanım sürekliliğine paralel olarak MÖ 8. yüzyılın sonları 7. yüzyılın başlarından itibaren sayısı artan ve çeşitlenen buluntular yol sondajlarından ele geçmiştir (Özer 2018b; 2019). Yol tesviye dolgularına çok sayıda kemik parçasının da dolgu malzemesi olarak atıldığı görülmüştür. Bu dolgulardan ele geçen Arkaik ve Klasik Dönem'e tarihlenen buluntular, Kutsal Alan'da MÖ 4. yüzyılda gerçekleştirilen imar faaliyetleri sırasında daha önceden atıldıkları/biriktirildikleri *bothros*'lardan alınarak yol dolgusu olarak kullanılmışlardır.

Kutsal Alan Alt ve Orta Teras Sondajları

Bekir ÖZER

Karia coğrafyasında tepeler veya yamaçlara yerleşik kutsal alanların temel özelliği Datça Emecik Apollon Kutsal Alanı (Tuna 2000; Berges 2006; Tuna 2012), Alazeytin (Radt 1970), Labraunda (Hellström 2005; Henry 2020), Kastabos (Cook ve Plommer 1966; Held 2015) örneklerinden oldukça iyi bilindiği gibi, teraslarla düzenlenmiş olmasıdır. Teraslar kutsal alanların kullanım sürekliliği, dönemler boyunca gelişip büyümelerini anlamamıza katkı sağlar. Teras duvarları gerisinde gerçekleştirilen kazılar ise bu duvarların inşa evleri sırasında dolgu malzemesi olarak kullanılan buluntuların neler olduğu ve kutsal alanda tapınım gören tanrının kimliğini anlamamızı sağlayan veriler sunar. Pedasa Athena Kutsal Alanı güneyden kuzeye dik bir şekilde yükselen oldukça engebeli doğal kaya yükselteleri ve çukurlarından oluşan arazide yer alması ile kullanım gördüğu dönemler boyunca teras duvarlarının inşa edilmesini zorunlu kılmıştır. Kült alanının konumundan dolayı kutsal alanın doğu batı yönlü uzanan teras duvarları ile düzenlendiği görülür. Athena Kutsal Alanı'nın kullanım gördüğu tüm dönemler boyunca bu teras duvarının arkası yapılaşma faaliyetlerinin merkezi olmuştur. Bu teras duvarlarının ne zaman inşa edildiği, kült alanının sınırlarının zaman içerisinde ne ölçüde genişleyip büyütüldüğünün anlaşılmasına dönük olarak Athena Kutsal Alanı Tapınak Terası'nın güneyinde 5 ayrı noktada sondaj kazıları gerçekleştirilmiştir.

Kutsal Alan'ı güneyden sınırlandıran ve Pedasa'ya gelenlerin ilk gördüğu yapılardan biri olan alt teras duvarı gerisinde farklı noktalarda 2009, 2013, 2015 yıllarında üç, 2015 yılında başlayan ve 2017 yılında tamamlanan dördüncü bir sondaj alanında kazılar yürütülmüştür. Gerçekleştirilen sondaj kazıları benzer sonuçlara ulaşılmalarını sağlamıştır. 2009 (Özer 2019), 2013 (Diler vd. 2015) ve orta teras gerisinde 2014 yılında (Diler vd. 2016) kazısı gerçekleştirilen sondajlar daha önceki yayınlarda buluntu ve stratigrafileriyle tanıtılmıştı.

2015 Güney Sondaj I

2009 ve 2013 sondajları arasında kalan alanda yer alan sondaj (Resim 27) diğer sondajlardan elde edilen verilere benzer bulgular sağlamıştır. Kuzey kenarda Arkaik Dönem'e ait orta teras duvarı ile sınırlanan sondaj alanında üst dolgular ve

taban düzlemleri zaman içerisinde tahrip olduğu için kazı çalışması doğrudan yoğun taş dolgu tabakası ile başlamıştır. İçerisinde Arkaik ve Klasik Dönem buluntularının karışık olarak ele geçtiği bu taş dolgu tabakası yaklaşık 1.25 m kalınlığa sahiptir ve arazinin eğimi nedeniyle güneyde daha ince korunmuştur. Bu dolgu tabakası altında kalınlığı yaklaşık 0.35 m ile 0.25 m arasında değişen kıvılcıklı toprak tabakası kazılmıştır ve buluntu karakteri üst dolgular ile benzerdir.

MÖ 4. yüzyıla tarihlenen bu dolgularından yerel (Resim 28c)⁴, ithal (Resim 28d, Sparkes-Talcott 1970: fig. 8: 803, pl. 53: 551, pl. 55: 623) seramik örnekleri, ticari amphoralar (Resim 28e, Lawall 2002: 201, 219, fig. 8: 37), adak eşyası olması muhtemel terracotta parçaları, mermer alabastron parçaları ele geçirilmiştir. Sondajın kuzey yarısında yapılan çalışmada anakaya üzerindeki dolgu tabakasından, içerisinde sadece Arkaik Dönem'e ait buluntulara (Resim 28a, b)⁵ rastlanmıştır. Bu veriler MÖ 4. yüzyılda gerçekleştirilen köklü değişikliklerden önce Kutsal Alan'ın bu bölümü kullanım görmekte olduğuna ve açıkta doğal haliyle bırakılmış olan kaya kütlelerinin arasının, buluntuların atıldığı çukurlar olarak kullanıldığına işaret eder.

Güney Sondaj II

2015-2017 yıllarında kazısı gerçekleştirilen Güney Sondaj II, büyük teras duvarının görülebildiği en doğu noktanın hemen gerisinde yer alır (Resim 29). Teras duvarı sondajın güney sınırını tanımlar. Burada gerçekleştirilen kazı çalışması sonucunda sondajın kuzeye doğru genişletilen bölümünde doğu-batı doğrultulu, anakaya üzerinden yükselen Arkaik Dönem'e ait orta teras duvarı ile karşılaşmıştır. Bu duvar aynı zamanda Doğu Roma dönemine ait MS 12. ve 13. yüzyıllarda kullanılmış bir yapının kuzey duvarıdır. Sondajın doğu kenarında, Doğu Roma mekânının doğu duvarı ortaya çıkarılmıştır. Yine sondajın doğu kenarında Doğu Roma mekânı taban seviyesinde, kuzey-güney doğrultulu MÖ 4. yüzyıla ait bir duvar bulunmuştur. Söz konusu duvar, güneydeki büyük teras duvarından çıkmakta ve teras duvarının inşası sırasında dolgu malzemesi olarak atılmış kalın taş dolguyu doğudan sınırlandırmaktadır.

⁴ Pedasa kazılarında khytra benzeri bu form MÖ 4. yüzyıl ve öncesine ait dolgu ve tabakalarda çok sayıda örnek ile temsil edilmekte ve en azından MÖ 8. yüzyıldan itibaren yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

⁵ Güney İonia seramiğinin yaygın formları arasında yer alan İonia kylikleri (Çizim 2a) ve olpeler (Çizim 2b) ithal veya yerel örnekleri ile Pedasa Arkaik seramik paketi içerisinde önemli oranlarda temsil edilmektedirler. İonia kyliksi için bkz. Schlotzhauer 2001: Taf. 32-33. Olpe için bkz. Schattner 2007: Abb. 73: Kg D1.

Zemininde doğal anakaya yükseltilerin yer aldığı sondaj alanında Arkaik Dönem’de orta teras ve destek duvarları inşa edilerek düzenlemeler yapılmıştır. Arkaik Dönem’e ait teras duvarının güneyinde MÖ 4. yüzyılın başlarında, Arkaik Dönem’e tarihlenen teras duvarı ve doğal ana kaya yükseltiler gözetilerek yarım daire planlı mimari düzenleme oluşturulmuştur. Yarım dairesel planlı yapının iç bölümünde yapılan çalışmada, kuzeyde ortaya çıkarılan anakaya ile yapı arasındaki alanın yoğun kemik, küllü toprak ve seramik buluntu ve adak figürin parçaları içeren malzeme ile doldurulduğu görülmüştür. Ele geçen buluntular arasında en geç tarihli olanlar MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreği ile ilişkilidir ve dairesel planlı yapının bu döneme kadar kutsal alanda birikmiş *bothros* artıklarının atıldığı bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

MÖ 4. yüzyılın ortalarından sonra, güneyde inşa edilen büyük teras duvarının inşası sırasında yarım daire planlı mimari birimin işlevine son verilmiştir. Bu yapının üzeri, büyük teras duvarının inşası sırasında atılan yoğun taş dolgu ile kapatılmıştır. Büyük teras duvarının kenarında gerçekleştirilen kazı sırasında duvar gerisinin yoğun taş dolgu ile doldurulduğu, bu işlem sırasında Kutsal Alan’a ait adak eşyaları arasında yer alan terracotta figürinlerin dolgu içerisine atıldıkları görülmüştür. Duvar temel seviyesinden ele geçen Attika siyah firnisli kâse parçaları daha önceki yıllarda gerçekleştirilen kazılardan ele edilen verileri doğrulamış ve anıtsal teras duvarının MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği anlaşılmıştır.

Kutsal Alan’ı güneyden sınırlandıran MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen büyük teras duvarı ve Arkaik Dönem’e tarihlendirilen orta teras duvarı gerisinde gerçekleştirilen sondaj kazılarından elde edilen sonuçlar bir arada değerlendirildiğinde, Arkaik ve Klasik Dönemler’de önemli yapı faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, arazide geniş çaplı mimari düzenleme ve kalabalıkların toplanma ihtiyacını karşılayan gezinme düzleminin MÖ 6. yüzyılın ortalarında yapıldığı, Kutsal Alan’ın kullanıldığı tüm dönemler içinde en önemli alan düzenleme ve genişletmenin MÖ 4. yüzyılın 2. yarısında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

MÖ 6. yüzyılda Tapınak Terası’na inşa edilen tapınak, kült alanının etrafında daha geniş ve düzenli toplanma alanlarının yaratılmasını zorunlu kılmamanın yanı sıra, tapınak dışında farklı amaçlar için kullanılacak yapılar için yeni düz alanların

yaratılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle, MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında tapınak terasının hemen güneyine, korunan yüksekliği 2.50 m olan doğu batı doğrultulu orta teras duvarı inşa edilmiş (Diler vd. 2016; Özer 2019; fig. 2) ve böylelikle tapınak terası ile orta teras duvarı arasında 7 m genişliğinde bir gezinme alanı oluşturulmuştur. Arazinin çok dik yapısı, orta teras duvarı güneyindeki anakaya yükseltilerin bulunduğu alanda, tapınak ve orta teras duvarı ile çağdaş bir *temenos* duvarının yapılmasını zorunlu kılmıştır (Özer 2019: fig. 2). Doğal anakaya yükseltileri arasında yer alan çukur alanlar çağlar boyunca tapınağa sunulan adakların, işlevi sona ermiş kült envanterini oluşturan eşyaların biriktirildiği doğal *bothros*'lar olarak kullanılmıştır. *Temenos* duvarı ve orta teras duvarı inşa edilirken Kutsal Alan'a ait önemli adaklar ve kült envanterini oluşturan buluntular dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır.

MÖ 4. yüzyılda tapınak terası kuzeye doğru büyütülmüştür. Tapınak terasının büyütülmesine paralel olarak kutsal alanın güney, doğu ve batı yönlerine doğru teras duvarları yardımıyla büyütüldüğü ve böylelikle en geniş sınırlara ulaştığı görülmektedir. Bu genişleme ve yapılaşma faaliyetleri sırasında Kutsal Alan'ı sınırlandıran Arkaik Dönem *temenos* duvarı işlevini yitirmiş, bu duvar ve Arkaik ve Klasik Dönem'e ait *bothros* alanları büyük teras duvarının dolgusu altında kalmıştır. Ayrıca teras duvarının inşa edilmesi sırasında Kutsal Alan'ın farklı yerlerinde biriktirilmiş olan tüm buluntular teras dolgusu olarak kullanılmıştır. Teras duvarları sondaj kazıları, Arkaik ve Klasik Dönemler'e ait, Kutsal Alan'da tapınım gören Tanrıça Athena ile ilişkili adak eşyaları (Diler vd. 2015: res. 14) tapınak ziyaretçilerinin getirdiği adak eşyaları (Bulut 2018a) ve ilgili dönemleri karakterize eden çok sayıda buluntunun ortaya çıkarılmasını sağlamıştır.

Tüm buluntulara bakıldığında Kutsal Alan'ın kullanımının MÖ 10. yüzyılda başladığı, MÖ 7. yüzyılın başları ile tapınak terasının mimari kalıntılar içerecek şekilde kült alanı olarak düzenlendiği, yüzyılın ikinci yarısından 6. yüzyılın üçüncü çeyreği içlerine kadar en verimli dönemlerinden birini yaşadığı görülmektedir. Bu dönemde Kıta Yunanistan'dan ithal Korinth ve Attika seramikleri, İonia ithali bezemeli seramikler (Özer 2019), Doğu Akdeniz kaynaklı adak eşyalarının gösterdiği gibi, Athena Kutsal Alanı mütevazı ölçüde uluslararası bir kimlik kazanmıştır. İthal buluntuların yanı sıra Kutsal Alan sondaj kazıları Kıyı Karia'nın yerel seramik geleneğinin (Özer 2015; 2017; 2018) anlaşılması bakımından bugün için Datça Burgaz yerleşimi (Tuna vd. 2009; Tuna 2012) ve

Datça Emecik Apollon Tapınağı (Berges 2006; Attula 2006) ile birlikte en önemli veri kaynağımızı oluşturur.

Akropolis Aşağı Şehir Sondajları

Bekir ÖZER

Pedasa Akropolisi güney yamaçta/aşağı şehir sur ve kuleler üzerinde yapılan sondaj kazıları dışında, dış surlarla kuşatılmış alanın stratigrafisinin nasıl olduğu ve ana topraktan itibaren kullanım sürekliliğini anlamaya dönük kazı çalışması gerçekleştirilmemiştir. Bu nedenle Kule 5'in kuzeyinde, kuzey güney doğrultulu merdivenli sokağın (Diler vd. 2018) doğu ve batısında, arazinin doğu batı yönlü daha düz olduğu bölgede üç ayrı noktada kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Dış surlar ile Akropolis arasında kalan, güneye dönük yamaçtaki tabakalanma, Pedasa yerleşim tarihinin anlaşılabilmesi bakımından oldukça önemlidir. Kazı çalışmaları ile alanın insan ve doğa etkili değişkenliklerinin ve kültür tabakasının kalınlığının anlaşılması amaçlanmıştır. 2019 yılı Akropolis Aşağı Şehir Sondajları, Pedasa yerleşiminin bu bölümünün Arkaik Dönem içerisinde yoğun olarak iskân edildiğini gösteren veriler sağlamıştır.

Merdivenli sokağın doğusunda Leleg tipi duvar işçiliği ile dikkat çeken terasın güneyinde gerçekleştirilen sondaj I'de yüzey toprağının hemen altında anakayanın düzeltilmesi ve yer yer döşeme taşlarının kullanılması ile oluşturulmuş bir düzlem ortaya çıkarılmıştır (Resim 30). Bu düzlem merdivenli sokağa ulaşan doğu batı doğrultulu bir yol düzlemini tanımlar.

Sondaj I'in güneyinde kazısı gerçekleştirilen sondaj II'de, 1-4 no.lu duvarlarla sınırlanan bir mekân ortaya çıkarılmıştır (Resim 31). Bu mekân seki düzenlemesi, mekân içi platformu ve orta bölümde ortaya çıkarılan ocağı ile Pedasa kazılarında daha önceki yıllarda karşılaşmadığımız bir mekân içi organizasyona sahiptir. Duvarlar arasında, inşa evlerindeki farklılıklar ve anakaya düzlemden, bugünkü yürüme düzlemine kadar olan tabakalanma bu alanda en az üç yapı evresinin varlığını belgelemiştir. 5 no'lu duvar ilk yapı evresi ile ilişkili olmalıdır ve son yapı evresinde taban düzenlemesinin bir parçası olarak kullanılmıştır. 4 no'lu duvar, muhtemelen bu duvarla birlikte aynı yapıya ait duvarlardan biri olarak kullanılmıştır. 1, 2 ve 3 no'lu duvarlar, ortaya çıkarılan mekânın sınırlarını

tanımlar ve alandaki son kullanım evresi ile ilişkilidirler. 4 no.lu duvar mekânı kuzeyden sınırlandırır ve doğu batı doğrultulu uzanmaktadır. Açma sınırları dışında devam ediyor olması, ortaya çıkarılan mekânın çok mekânlı yapının mekânlarından sadece biri olduğuna ya da ortak duvarlara sahip farklı mülkiyetlere işaret eder. Mimari düzenleme, topografyaya bağlı bir yapılaşma ve plan şemasının tercih edildiğini göstermektedir. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan buluntular yapılaşma faaliyetlerinin Erken Demir Çağı sonlarında başladığını, yapı evrelerinden de anlaşıldığı kadarıyla, MÖ 7. yüzyıl boyunca kullanıldıklarını ve MÖ 6. yüzyıl başlarına kadar kullanımlarının devam ettiği yönündedir. Pedasa kazılarında daha önce kazısı yapılan Arkaik Dönem ve öncesine tarihlenen mekânlarda herhangi bir ocak düzenlemesi ile karşılaşılmamıştır. Bu yeni veri, MÖ 7. ve 6. yüzyıl yapılarında ocak düzenlemeleri ve platform düzenlemelerinin bulunabileceğine işaret etmektedir. Alandaki yapılaşma dizgisi içinde en erken evre kullanımına işaret eden duvar 5'in diğer duvarlarla aynı kodlarda ortaya çıkarılmış olması, başka bir deyimle anakayadan başlayan temel seviyelerindeki paralellik, farklı dönemlerde yapılaşmanın doğal yüzey kodundan başladığına işaret eder ve dikey stratigrafi bakımından alanın çok verimli sonuçlar vermediğini gösterir. Ortaya çıkarılan mekânın kullanım amacını tanımlayabilmek için eldeki veriler yetersiz olmakla birlikte, konut amaçlı kullanım görmüş olabilir.

I ve II. sondajlarla yakın topoğrafik özellik gösteren ve yaklaşık aynı doğrultuda, bu defa merdivenli sokağın batısında bir yer kazı alanı olarak seçilmiş ve sondaj III kazısı gerçekleştirilmiştir. Yüzey kodunun hemen altında, alanın muhtemel geç dönem kullanımları ile ilişkili duvarlar ortaya çıkarılmıştır. Pedasa'da genellikle yapılaşmanın doğal yüzeyin hemen üzerinde yer alması, farklı dönemlere ait ve dönemini tanımlamada güçlük çekilen duvarlarınla aynı kodlarda karşılaşılmasına sebep olmaktadır. Açmanın kuzeybatı bölümünde yapılan derinleşmede kuzeyden güneye kod kaybederek devam eden anakaya yüzey ortaya çıkarılmıştır.

Açmanın güney kenarında geç dönemlere ait olduğunu söyleyebileceğimiz doğu-batı doğrultulu duvarın hemen kenarında gerçekleştirilen kazı çalışmasında, çok küçük bir bölümü ortaya çıkarılan iki duvarın birleştiği köşe açığa çıkarıldı (Resim 32). Bir yapının kuzeydoğu köşesi ile ilişkili bu duvarların sınırladığı mekânın içerisinde gerçekleştirilen kazı sonucunda, Erken Demir Çağı sonlarına ait seramik bulgular ele geçmiştir. Söz konusu yapının doğusunda, açmanın güneydoğu köşesinde kuzey-güney doğrultulu bir duvarın batı kenarı ile karşılaşıldı. Bu duvar

ile batıdaki mekân arasında 0.66 m genişliğinde bir boşluk bulunmaktadır. Sondaj III'te gerçekleştirilen çalışmalar, muhtemelen bir *peristasis* ile birbirinden ayrılan, doğu-batı doğrultusunda yan yana sıralanmış güneye dönük olarak inşa edilen yapı dizilerinin varlığına işaret etmektedir. Çalışılan alanında yapılacak derinleşmenin, alanın son derece sınırlı olmasından dolayı sağlıklı sonuç vermeyeceği düşüncesiyle, sondaj III kazıları tamamlanmıştır.

Yüzey toprağının hemen altında MÖ 7. yüzyıl yapıları ile karşılaşılması ve daha önceki yıllarda sur duvarı ve kuleler üzerinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarından elde edilen buluntular, Akropolis güney yamaçlarının MÖ 7. yüzyılda yoğun bir mimari dokuya sahip olduğunu gösterir. Veriler, MÖ 7. yüzyıl ortalarına doğru, Akropolis güney yamacının zaman zaman ortak duvarlı, zaman zaman *peristasis*'lerle ayrılmış muhtemel konutlara ve farklı işlevlere sahip yapılara ev sahipliği yaptığına işaret etmektedir. Bu yapıların araziye belli bir düzen dahilinde ve alanın en rasyonel kullanılması gözetilerek yerleştirildiği görülür. İlginç olan, daha geç kültür tabakalarının oldukça zayıf olması ya da bulunmamasıdır. Oysa, yüzey verileri ve kazı bulguları Pedasa'nın bu bölgesinde Klasik Dönem'e ait dikkat çeken buluntu yoğunluğuna işaret eder. Bölgede son yüzyıllarda gerçekleştirilen arazi kullanımları Klasik ve Doğu Roma Dönemleri'ne ait verilerinin azlığını açıklayabilir. Bundan sonraki kazı ve araştırmaların, ortaya çıkarılan mekânların ait oldukları yapıların plan şeması, kullanım sürekliliği ve işlevine dönük olarak yürütülmesi gerekmektedir.

2019 yılı kazı verilerinin Pedasa'da daha önceki yıllarda elde edile sonuçlarla özellikle Gökçeler Mevkii kazıları ile bir arada değerlendirilmesi, Pedasa merkez yerleşiminin MÖ 7. ve 6. yüzyıllardaki yayılım alanının tanımlanmasını sağlar. Bu veriler Akropolis güney yamaçları ve güney yöndeki karşı yamaçların yoğun iskân gördüğünü de kanıtlar. Ayrıca taşınabilir materyal kültürünü oluşturan bulguların kendini tekrar eden niteliği, ortak kültürel değerlerin varlığını ve Arkaik kültürün bileşenlerini anlamamızı sağlar. Doğu Ege coğrafyasında Arkaik Dönem'e ait dörtgen planlı yapıların ortaya çıkarıldığı Smyrna (Akurgal 2000), Klazomenai (Ersoy 1996; 2004), Khios Emporio (Boardman 1967; Mazarakis-Ainian 1997: 197-198, figs. 372-381), Miletos (Graeves 2003: 104-106; Lang 2002), Vroulia (Kaninia-Schierup 2017) Datça Burgaz gibi (Tuna 2012) yerleşimlere 2019 kazıları ile Pedasa' da eklenmiştir.

Açık Kült Yeri: Altar Tepesi

Serap TOPALOĞLU

Pedasa'da 2007-2020 yılları arası gerçekleşen kazı çalışmaları sürecinde iki kutsal alan tespit edilmiştir. Bunlardan Athena Kutsal Alanı kente girişte yer alır (Bulut 2018a; 2019: 103; Diler vd. 2009: 30; Özer 2017b). Tespit edilen bir diğer kutsal alanı ise 2016 ve 2020 kazı sezonlarında keşfedilen Açık Hava Kutsal Alanı'dır (Diler ve Topaloğlu 2019: 5).

Athena Kutsal Alanı'nın 200 m güneyindeki makro vejetasyon altındaki tepe zirvesinde (307 m yüksekliğinde) tüm çevreye egemen noktada yerleşmiş Açık Hava Kutsal Alanı, Elmadağ ve Sivriçam Tepesi arasında yerleşiktir (Resim 33). Topografyaya uygun tepe noktası anakaya formasyonu tarafından şekillendirilmiş kutsal alan, kuzey - güney yönde 15 m, doğu- batı yönde 17 m ölçülerinde bir alanı kapsar. Tepenin üst yamacı dairesel bir duvarla sınırlandırılmıştır.

Tanrı/tanrıçaya adak sunmak için üstü düzleştirilmiş anakaya bloğunun yanlarında duvar eklentileriyle sınırlandırılmasıyla oluşturulan kaya altarı, kutsal alanın batısında konumlanır. Anakaya ve onu sınırlayan taş örgü duvarların oluşturduğu dikdörtgen yapı 6.00 x 2.90 m ölçülerindedir. Altarın en iyi korunmuş kuzeydoğu duvarının uzunluğu 1.70 m, yüksekliği ise 0.30 m'dir. Yapının 2.90 m uzunluğundaki kuzey duvarına paralel ve ondan 0.35/0.40 m kadar aşağı kodda bir taş sırası yer alır. Bu taş sırasının işlevi, Leleg mesken ve tümülüslerinde sıkça karşılaştığımız ve yapının aşağıya doğru kaymasını engelleyen *euthyneria* işlevindedir. Altarın batısından doğusuna eğimle inen üzeri tıraşlanmış konik biçimli anakaya kütleli altarın kült odağını oluşturur (Diler ve Topaloğlu 2019: 6). Bu tepenin bir açık hava kutsal alanı olduğunu kanıtlayan en önemli düzenleme yuvarlak *peribolos/temenos* duvarıdır. Altar tepesini üstten sınırlayan iri taş bloklarından inşa edilmiş bu duvar 34 m çapındadır. Açık Hava Kutsal Alanı'na ulaşım, tepeye kolay ulaşılan, Pedasa Erken Demir Çağı nekropol ve mesken alanlarının yoğun görüldüğü güney yönden merdivenler ile sağlanmaktadır.

C. G. Yavis (1949: 95) altar yapılarının yakınında *prothysis* denilen ritüellerin gerçekleştiği tören alanları olduğundan bahsetmiştir. Bu bağlamda altarın doğusunda 6.50 x 6.00 m ölçülerinde güneyden ve doğudan çevreleyen ana kaya formasyonu, kuzeyden ise 0.65 m kalınlığındaki bir duvarla sınırlanan ve zemini

plaka taşlarla düzenlenmiş alanın tören alanı olarak kullanıldığı düşünölmektedir. Pedasa Açık Hava Kutsal Alanı'nda yapılan kazı ve temizlik çalışmaları sırasında ele geçen buluntular yapının kült işlevini desteklemektedir (Diler ve Topaloğlu 2019: 7). Buluntu grubunu kadın, erkek ve hayvanlardan oluşan pişmiş toprak figürinler, seramik parçaları ve hayvan kemikleri oluşturur. Bu buluntu grubunda dikkat çekici olan, sayıca fazla ele geçen atlı süvari figürinlerdir (Resim 34). Bodrum Yarımadası Leleg kentlerinde 1970'li yıllarda kapsamlı yüzey araştırması yapan W. Radt Yarımada'da bulduğu atlı figürinlerin bir kısmını Kıbrıs örnekleri ile ilişkilendirmiştir (1970: 269). Araştırmacı Maussolleion mezar odası kazılarında ele geçen atlı figürinlerin Yarımada, yerel üretimi olabileceğini gündeme getirmiştir (1970: 268). Bu öneri, tarafımdan hazırlanan "Pedasa'da Bir Açık Hava Kült Yeri: Altar Tepesi ve Buluntular Üzerine Bir Değerlendirme" isimli yüksek lisans tezi kapsamında değerlendirilmektedir. Pedasa Açık Hava Kutsal Alanı'nın kullanımı, ele geçen pişmiş toprak figürinler ve seramik parçalarından oluşan buluntular ışığında MÖ 8. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla uzanan bir zaman aralığını işaret etmektedir.

Nekropolis

Pedasa Taş Tümölüsleri

Şahin GÜMÜŞ-A. Diren AKKAYA

Leleg Yarımadası'nda MÖ I. bin araştırmalarında bölgenin erken tarihsel sürecinin aydınlatılmasına yönelik önemli sonuçlar elde edilen, taş işçilikleri, konumları ve özgün buluntuları ile Pedasa'da bulunan Taş Tümölüsler 2007 yılında başlayan bilimsel kazılar ile bölge arkeolojisine önemli katkılar sağlamıştır.

Diğer Leleg kentlerinde (Radt 1970:21; Diler 2019: 553) birkaç örnekle temsil edilen kalıntılar Pedasa'da farklı mezar tipleri ve gömü gelenekleri arasında sayısal yoğunlukları ile platform mezarlar ile yakınlık gösterirler (Harita 2). Geniş bir territoriuma sahip Pedasa arazisinde birçok alanda Tümölüsler tekil ya da grup olarak konumlanmıştır. Büyük çoğunluğu Pedasa'nın çevresinde yükselen tepelerde territorium içinde çevreden görölebilen yüksek noktalarda karşımıza çıkmaktadır. Yüksek tepelere inşa edilen bu örnekleri anıtsallığı yanında mezar sahibinin de bir prestij göstergesi olarak yorumlamak mümkündür. Yüksek tepelerde oluşturulan bu Nekropol alanları dışında yer alan tekil örnekler ise

mezar sahiplerinin belki de mülkiyet alanlarında yer almaktaydı. Pedasa territoriumunda tümülüslerin dağılımları özellikle tekil örnekler dikkate alındığında önemli bir veri de sağlamaktadır. Güneyde Pedasa kapısına uzanan antik yol üzerindeki Tümülüs, doğuda Gebe Kilise, batıda Savaşçı Tümülüsü/T79 ve kuzeyde Üçerenler nekropolü kentin territoriumunda birer sınır taşı olarak konumlandırılmışlardır (Gümüş 2013).

2007 yılında başlayan kazı çalışmalarında tümülüslerin tamamında yüzey araştırması, yaklaşık %15 yakın mezarın kazı çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda tümülüslerin mimari yapıları, gömü gelenekleri ve kullanım süreçlerine dair bilgiler elde edilmiştir. Tepelerde yamaçlara yapılan Tümülüslerin büyük çoğunluğu teras duvarına sahiptir. Bazı örneklerde bu teras duvarının oluşturduğu alanlar sandık ve urne mezar için kullanılmıştır. Tümülüsler krepis duvarı ile sınırlandırılmış, taş yığını altında gizlenen kare ya da kareye yakın mezar odası ve odaya bağlanan dromos tan oluşmaktadır (Resim 35-36). Krepis duvarlarıyla birlikte 3-4 m yüksekliğe ulaşan taş dolgu ile anıtsal görünümü ortaya çıkar. Mezar odasına giriş dar ve uzun bir *dromos*'tan yapılmaktadır. *Dromos*'larda bir yön birliği bulunmaz. Tüm yapıım evresinde kabaca düzletilmiş taşlar kuru duvar tekniğinde, çatı ve dromos bindirme tekniğinde inşa edilmiştir.

Ölü gömme gelenekleri açısından mezar odalarında hem *inhumasyon* hem de *kremasyon* gömülerin birlikte yapıldığını görüyoruz. *Inhumasyon* gömülerde iskeletlerin yatırılış pozisyonlarında önemli bir farklılık görülmemekle beraber mezarın ilk sahibine yönelik mezar odası içinde ayrı alanlar oluşturulmuş ve sonraki gömülerde bu alanlar korunmuştur. Bugüne kadar elde edilen sonuçlar tümülüs mezarların yetişkin mezarı olarak kullanıldığını göstermiştir. Ayrıca Tümülüslerin taş dolgularında da urne mezarlar yapılmıştır (Diler 2006a: 109vd.). Gömü sayılarının fazlalığı uzun yıllar bu mezarların bir aile mezarı olarak kullandığını da göstermektedir.

Özellikle 2010 yılında Akropol Batı Tümülüsü/T1 (Diler vd. 2011:180) ve 2018 yıllarında kazısı gerçekleştirilen ve Savaşçı Tümülüslerinde/T79 mezara bırakılan farklı formlardaki kaplar, bronz ve metal buluntular (Bulut 2014: 63-79; Özer 2020: 225 vd.) tarihsel süreci ve zenginliğini en iyi anlatan arkeolojik verilerdir (Resim 37-38).

Özellikle büyük pithosların yanında amphoralar da urne kabı olarak kullanılmıştır. Günümüze kadar yapılan araştırmalar sonucunda boyutları ve konumları büyük olasılıkla mezar sahibine bağlı olan Tümölüslerin kullanım süreçlerini en erken MÖ 12. yüzyıl sonundan başlayarak en geç örneği MÖ 6 yüzyıl ortalarına uzanan Gebe Kilise tümölüsü arasına yerleştirmek mümkündür.

Platform Mezarlar

Adnan DİLER

Bekir ÖZER

Pedasa territoriumu içerisinde meskenler ve çiftlik yapılarından sonra kentin ve bölgenin yerel kimliğini yansıtan en önemli veriler nekropol alanlarından gelmektedir (Harita 2) (Özer 2018a, 37; Diler 2020, 261).

Platform mezarlar kenti çevreleyen tepelerin geniş coğrafyaya hâkim dorukları, denizi gören tepeler ve dere vadilerine bakan yamaçlarda kümeler halinde konumlandığı gibi, tekil ya da küçük gruplar halinde de bulunabilmektedir (Resim 39). Uzunlukları 6 m'den 35 m'ye kadar değişen Platform mezarlar, genellikle dikdörtgen veya az sayıda örnekle temsil edilen eğrisel tasarlıdırlar. Dört yönde taş duvarlarla sınırlanan mezar yapıları içerisindeki taş dolgu, özenle inşa edilen ve birbirlerinden ayrılmış küçük gömü sandıklarını içerir (Diler vd. 2008: 276-278, resim 12,13,14; Diler vd. 2010:331-333, resim:11,12; Diler vd. 2013: 536-538, resim 8a-b, 9a-b-c; Diler vd. 2014: 348-352, Resim 6,7,11,12, çizim 3; Diler vd. 2018:29-31; Diler vd. 2019: 42-47, resim 8,9,10,11). Bu mezar yapıları yürüme zemini üzerine inşa edilmiş olmaları nedeniyle arazide kolaylıkla görülebilmektedir ve bu durum onların kaçakçılar tarafından tahrip edilmelerine sebep olmaktadır. Bugüne kadar Pedasa platformları üzerine yaptığımız kazı ve araştırmalarda, içerisinde sadece bir adet gömü sandığı bulunun az sayıda platform (Diler vd. 2011) belgelenmiş olmakla birlikte, platformların genellikle çok sayıda gömü sandığı içerecek şekilde tasarlandığı, üçten başlamak üzere bunların bir düzine ya da daha fazla olabileceği anlaşılmıştır. Platformlar içerisine yerleşik mezarlar, küçük ölçekli olabildiği gibi bir pithosu içine alabilecek büyüklükte küçük bir oda mezar şeklinde de tasarlanmış olabilmektedir (Özer 2018a; Diler 2020, 261). Gömü alanları dört yandan orthostat gibi dikey veya üst üste konulan birkaç sıra taş ile

sınırlandırılarak oluşturulmuşlardır (Resim 40). Her bir gömü sandığı tabana yerleştirilmiş yatay bir taş üzerine küçük bir tümsek oluşturacak şekilde bırakılmış ikincil *kremasyon* tarzında, kül ve kemik yığını içermektedir. Kolayca kaldırılamayacak büyüklükte iri plaka taşlarla özenle kapatılan gömü çukurlarının üzeri yığma taş dolgu ile kapatılır. Gömü sandıkları ve içerisinde pithos bulunan küçük mezar odaları zaman zaman platform içerisinde oluşturulan çevre duvarları ile kuşatılabilmektedir. Böylelikle bazı mezarların platform içerisinde, tanımlanabilen kendi parsellerine sahip olduğu söylenebilir.

Aile mezarları olarak tasarlanmış platform mezarlarda her bir gömü sandığı bir bireye aittir. Platform içerisindeki gömü alanlarının konumlandırılmasında genellikle bir planlama kaygısı olmamasına rağmen, gömüler aynı aksta belirli aralıkla yerleştirilmişlerdir. Bununla her bir platformun bir aileye, yan yana sıralanan birden çok platformların ise yakın akraba gruplarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Tümülüs mezarlardan tanıdığımız çevre duvarları ile sınırlandırılmayan erken dönem platform mezarları ise şaşırtıcı derecede sadece belli bir doğrultu gözetilerek oluşturulmuş ve orta noktaya doğru belirgin bir tümsek oluşturan bir taş yığını şeklinde görünürler (Diler 2018; Diler 2020,266). 2007 yılından itibaren aralıksız yürüttüğümüz çalışmalarda platformların MÖ 12. yüzyılın ortalarından (Resim 41) itibaren kullanıldığı, MÖ 6. yüzyıl başlarına kadar bu mezar geleneğinin kesintisiz olarak devam ettiği görülmüştür (Özer ve Özer-Şimşek 2017; Özer 2018a; 43-45; Diler vd. 2019: 42 vd.). Platformların kullanım gördüğü uzun tarihsel süreç gömü hediyesi ya da platformların inşa evreleri sırasında bırakılmış adak buluntular sayesinde anlaşılmıştır. Bu buluntular, bölgenin Erken Demir Çağı materyal kültürüne önemli katkılar sağlıyor olsa da, çeşit ve sayı bakımından çok zengin olmadıkları görülmektedir. Gömü sandıklarına mezar hediyesi bırakma, sürekli ve düzenli bir alışkanlık değildir. Mezarların inşa evrelerinde taş yığınlar arasına ya da gömü sandıkları yakınına bırakılan buluntular sadece seramiklerden oluşmakta, krater, kalathos, çift kulplu derin kase, tek kulplu kaseler, sürahiler MÖ 12. ve 11. yüzyılların Myken tarzı Güneydoğu Ege üretimlerinden oluşmaktadır (Diler vd. 2011; Diler vd. 2013, Diler vd. 2018). Bazı mezarlar ortaya çıkarılan buluntuları ile amphoriskos, sürahi, skyphos, ağırşak, fibula, ok ucu ve küçük parçalar halinde mezarlara bırakılmış kesici demir silahlar içermektedir. Bu buluntular sayı ve çeşit bakımından mütevazı olsalar da, bölge materyal kültürünün taşınabilir elemanlarını anlamamıza katkı sağlamaktadır (Özer 2018a; 2020).

Pedasa kazı programının başlangıcından bugüne öncelikli araştırma alanı olan platform mezarlar, Batı Anadolu ve Ege'nin toplumsal yapı, arazi kullanımı, kronoloji ve ölü gömme gelenekleri gibi temel konuların, yeterince tanınmayan ve bölgeye özgü bir mezar tipi üzerinden sorgulanması için büyük öneme sahiptir. Kullanılmaya başlandıkları dönem Ege ve Akdeniz dünyasını derinden sarsan, deniz kavimleri olarak bilinen göç/yer değiştirme hareketlerinin yaşandığı bir dönemdir (Özer 2020: 226-228). Tunç Çağı içerisinde Güneydoğu Ege coğrafyasında benzerlerini bilmediğimiz platform mezarlar, Leleg kimliğinin özgün yapıtlarından biri olarak mezar mimarisi ve ölü gömme geleneği bakımlarından bölge için tamamen yeni uygulamalardır. Bunlar Ege dünyasının bilinen tüm siyasi ve yönetsel yapısının değişiminden sonra yeniden şekillenen etnik kimliğin tanımlanmasında belki de en erken tarihli ve en somut belgelerdir. Sadece Pedasa ile sınırlı kalmayan, Asarlık ve Madnasa yerleşimlerinden bilindiği gibi, Leleg Yarımadası başta olmak üzere, Mandalya Körfezi çevresi ve Teichiussa (Voigtländer 2004: 272-282, taf. 58-59) Kırsalı'ndan da bilinen benzer mezar yapıları Erken Demir Çağı başlarının yeni sakinlerinin yaşam alanlarının sınırlarını belirler. Bu değerli malzeme, A. Diler ve B. Özer tarafından Leleg Araştırmaları/Lelegian Studies serisinin ayrı bir monografik çalışması olarak yayına hazırlanmaktadır.

Sivil Yapılar

Meskenler

Adnan DİLER

Pedasa territoriumun tepe düzlüklerinde ve nekropol alanlarına yakın yerlerinde tespit edilen meskenlerin yapılanmasında iki farklı tip karşımıza çıkmaktadır (Diler 2020: 259-261). Bunlar yapı adaları içinde bağımsız tekil örnekler halinde olduğu gibi, aynı doğrultu üzerinde yan yana sıralanan mekânlardan da oluşabilirler. Bazı meskenlerin nekropol alanına olan yakınlığı göz önüne alındığında, bu konutların kendi kullanımlarına ait nekropol alanları olduğu görülmektedir.

Pedasa territoriumundaki en erken meskenler kentin kuzeyinde Torba sırtı üzerindeki Gebekilise tümülüsüne ulaşan yolun güneyinde kayalık tepe düzlüğünde tespit edilmiştir (Resim 42). Meskenler birbirinden bağımsız tek odalı ve odalar arasında bölme duvarı olmayan mekânlar halinde düzenlenmiştir.

Meskenleri oluşturan duvar uzunlukları 3-4 m arasında değişen ölçülerde, küçük boyutludur. Meskenler arasında boyutları yaklaşık 7x5 m olan daha büyük boyutta örneklerde vardır. Mekânların ölçüleri arasında farklılık, sosyal statü farklılığı ile ilgili olabilir.

Meskenler yapım teknikleri bakımından bazı ortak özellikler göstermektedir. Yapıların taban düzlemleri her zaman anakaya üzerine oturtulmuştur, anakayanın doğal yapısından kaynaklı boşluklar ise sıkıştırılmış toprak ile doldurularak taban düzlemi oluşturulmuştur. Nekropol alanlarında tümülüs mezarların duvar işçiliklerinde gördüğümüz şekliyle, mesken duvarları da iri ve daha küçük taşların bir arada kullanılması ile inşa edilmişlerdir. Meskenleri oluşturan duvarların kalınlıkları şaşırtıcı derecede birbirinden farklılık göstermektedir. Bunun dışında bir diğer önemli ortak özellik ise mekânların içinde bir duvarı önünde yaklaşık 0.50 m genişliğinde duvar boyunca uzanan taş seki düzleminin yapılmış olmasıdır (Resim 43).

Meskenlere giriş olarak kullanılan kapı açıklıkları çok az örnekte tespit edilmiştir. Giriş açıklığı olmayan mekânların genellikle iki katlı veya Geleneksel Bodrum evlerinde olduğu gibi ara katlı olduğu önerilmektedir. Meskenlerin üzerini örten toprak düz damlar genellikle mekânların içinde tespit edilen taş kaideler üzerine oturtulan ahşap ayaklar tarafından taşınmaktadır (Resim 44). Bu tip taş kaidelerin kullanımını Pedasa'da Akropol tepesi ve Üçerenler tümülüsleri yakınındaki Demir Çağ meskenlerinde de tespit edilmiştir.

Meskenlerin kullanım ve bunlara ilişkin donatıları konusundaki öneriler mekân içerisinde tespit edilen arkeolojik buluntulardan yola çıkarak yapılmaktadır. Bunlar arasında özellikle Sivriçam Tepesi meskenleri yürüme tabanı üzerinde kazılar ile açığa çıkarılan dokuma tezgâhı ağırlıkları önemli veriler arasındadır. Bu verilere dayanarak Pedasa territoriumunda en erken tarihli konutların MÖ 12.-11. yüzyılda kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu veriler Batı Anadolu sivil mimarlığı açısından oldukça önemlidir. Hem Üçerenlerdeki meskenlerin ardaşık sıralı mekânlardan oluşan bir plan göstermesi hem de meskenlere girişte bir kapı açıklığına sahip olmaması gibi özellikler göz önüne alındığında, bu yapıların Girit Kastro'da (Kavousi) bulunan örneklere yakınlık gösterdiği açıktır (Resim 45) (Mazarakis-Ainian 1997, 210 vdd). Diğer bir tip olan bağımsız tekil, mekânı çevreleyen duvarlardan birinin daha kalın yapıldığı, tek odalı ve giriş açıklığı

bulunmayan meskenler ise, Khios Emporio'da da görölmektedir (Boardman 1967). Yakınlıklar aynı kronolojik süreç içerisindeki aynı ortak kültür bölgesini paylaşan benzer yaşama geleneklerinin bir sonucu olarak görölmelidir.

Çiftlik Yapıları

Adnan DİLER

Pedasa territoriumu içerisinde Leleg dönemi kalıntıları arasında halkın hayvancılık ve tarımsal üretimlere dayalı kırsal kimliğini yansıtan yapıların başında birleşik çiftlik yapıları gelmektedir (Diler 2010, 140). Pedasa'nın Halikarnassos kıyılarından uzak dağlık coğrafyası üzerinde konumlanan bu yapılar aynı zamanda Kar ve Leleg toplumunu sosyal yaşama gelenekleri bakımından ayıran yaşama geleneğinin ürettiği materyal kültürü açısından değerlendirilmesine olanak sağlayan karakteristik mimari düzenlemelere sahiptirler (Diler 2010, 140).

“Birleşik, kompozit” veya “duvarla çevrili yapılar topluluğu” anlamına gelen compoundlar, doğrudan anakaya üzerine oturan yaklaşık 10-20 m arasında değişen çapta, içi içe iki dairesel duvarın arasına yapılan oda grupları ve hayvanlar için ayrılan geniş bir avludan oluşan yapı düzenlemesine sahiptir (Resim 46) (Diler 2020, 257). Dairesel formda inşa edilen dış ve iç duvarlar bindirme tekniğinde örülerek, üst katın çatı noktasında birleşir ve hilal formunda görünümüne dönüşür. Merkezi bir avluya açılan odalar genellikle depolama, yaşama mekânları olarak ayrılmıştır. Bindirme tekniğinde odaların çevrelediği dairesel avlu ise domuz ve keçi gibi küçükbaş hayvancılığa hizmet eden mekân işlevindedir (Resim 47) (Radt 1970, 154; Lohmann 1997, 65-66). Kuşkusuz bu yapılar toprak sahiplerinin hayvanlarını, tarımsal ürünlerini ve yaşamlarını dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı önemli ölçüde koruma sağlayan savunma ve kırsal yapının ortak yansımasıdır. Primitif tiplerden konanik forma doğru çok sayıda örnekle ve uzun zaman aralığında ve kesintisiz gelişim gösteren çiftlik evleri sadece Pedasa değil yarımadanın neredeyse tamamında geniş bir alana yayılmıştır. Sırtlar üzerindeki birbirleri ile olan bağlantıları Leleg toplumunun ortak dayanışma ve savunma sisteminin de bir parçası olduğunu düşündürmektedir (Diler 2019: 507 vdd.).

T79 Tümülsü Kazılarında Açığa Çıkarılan Urne Kabı Gömüsünün Antropolojik Analizi

Serdar YURDAGÜL

Antik çağda yaşamış insan ve insan topluluklarının demografik özellik ve dağılımları, morfolojik yapıları ve sağlık durumları antropolojik (kemik) kalıntılar incelenerek belirlenmektedir. Bireylerin cinsiyet tayini, yaş tahmini gibi demografik bulguların yanında boy uzunluğu gibi morfolojik özellikler de belirlenmektedir. Sağlık durumları kemiğe yansıyan iz ve lezyonların makroskobik, mikroskobik, radyolojik yöntemlerle analiz edilmesi sonucunda tespit edilmektedir. Diğer bir yandan bireyin gömü biçimi de değerlendirmede önemli yer tutmaktadır. *Kremasyon* (yakılarak) gömülen bireylerin kemiklerinde yanma derecelerine göre anatomik yapısında, renginde değişimler izlenmektedir. Bu değişimler analiz edilerek bireyin kaç °C aralıklarında yakıldığı da tespit edilmektedir.

2018 yılında kazısı yapılan T79 numaralı tümülsü'nün tabanında bir adet urne kabı belirlenmiştir. Urne kabına ek olarak savaş aletleri ve aksesuarlar da gün yüzüne çıkarılmıştır. Urne kabı açılmak üzere Pedasa Kazısı laboratuvarına getirilmiş ve burada kapağı açılmıştır. Urne kabından kemikler çıkarılırken *kremasyon* uygulandığı görülmüştür. Urne içinde bulunan kemik kalıntıları 4 farklı seviye ile boşaltılmıştır. Uygulanan bu yöntemle kemik kalıntılarının düzenli yerleştirilip yerleştirilmediği irdelenmiştir. Her bir seviyede kemiklerin hemen hemen homojen dağıldığı ve geliş güzel konulduğu göz önüne serilmiştir (Resim 48).

Antropolojik kalıntılar analiz edildiğinde urne kabı içinde iki farklı bireye ait talus (aşık) kemiği olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine birbirine karışmış ve dağılmış kemik parçaları arasında birey ayrımı gerçekleştirilmiştir. Urne kabı içinden çıkarılan kemiklerin %90'ı B1 olarak numaralandırılan, %10'u B2 olarak numaralandırılan bireylere aittir. B1 numaralı bireyin cinsiyeti nuchal crest (ard kafatası kemiğinin dış yüzeyinde bulunan, ense alt çizgisi olarak bilinen nokta), ramus açısı (alt çene kemiği gövdesi ve alt çenenin kafatası eklem noktasına uzanan kol arasındaki açı) ve mental çıkıntıya (alt çene kemiğinin ön-orta bölümünde bulunan çıkıntı) bakılarak kadın olduğu belirlenmiştir (Buikstra ve Ubelaker,1994; White ve Folkens, 2005). Bireyin sol mandibulasındaki (altçene) 3.molar (azı) dişinin varlığı, sol humerus proximal epifiz (üst kol kemiğinin üst

eklem ucundaki kemikleme merkezi) kaynaşmasına ve sol femur distal epifizine (uyluk kemiğinin alt ucundaki kemikleşme merkezi) bakılarak 21-29 yaş aralığında genç erişkin olduğu belirlenmiştir (İşcan ve ölođlu, 1998; White, Black ve Folkens, 2012). B1 numaralı bireyin maximum talus uzunluğu kullanılarak yaşarken ki boy uzunluğu 162,0097 ±5,89cm olarak belirlenmiştir (Holland,1995). B2 numaralı bireyin ise robust (kaba) yapılı tibia (kaval) kemiği, iki adet talus (aşık) kemiği ve 1. Metatarsal (ayak tarak) kemiklerine bakılarak, muhtemel erkek olarak tanımlanmıştır (Buikstra ve Ubelaker,1994; White ve Folkens, 2005). Bireyin sol humerus proximal epifiz ve sol radius (ön kol) proximal eklemine bakılarak 36-45 yaş aralığında orta erişkin olduğu belirlenmiştir (İşcan ve ölođlu, 1998; White, Black ve Folkens, 2012). B1 numaralı bireyin 500-800 °C'de ve B2 numaralı bireyin 500-700 °C'de yakılmış olduğu anlaşılmıştır (Absolonová ve Dobisíková, 2012) (Resim 49).

Urne kabının çevresinde savaş aletlerinin bulunması, urne kabındaki bireyin savaşçı olabileceği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Antropolojik olarak bir bireye savaşçı tanımlaması yapılabilmesi için bireyin kemikleri üzerinde savaş yaraları (travmalar) ve morfolojisinde fiziksel aktiviteye bağlı gelişmiş bir yapı izlenmesi gerekmektedir. Fakat bireylerin yakılması spesifik yaralanmalar ve gelişmiş morfolojik özellikleri tanımlama kalitesini oldukça düşürmektedir. T79 tümölüsü urne kabında tespit edilen bireylerin savaşçılık ile ilişkileri yorumlanacak olursa, B1 numaralı bireyin bir savaşçı yakını yani eşi ya da kızı olabileceği ve kendine ait savaş aletlerini ona gömü hediyesi olarak bırakmış olabileceğidir. B2 numaralı birey açısından bakılacak olursa, bireyin görece robust (kaba) yapısı ve yaşi itibariyle savaşçının kendisi olabileceğidir. Ancak B2, urne kabı iskeletlerinin %10'unu oluşturmaktadır. *Kremasyon* uygulaması sırasında urne kabına, bu bireyin kemik parçaları kazara koyulmuş da olabilir. Alanda henüz *krematoryum* belirlenemediğinden *kremasyon*'un nasıl yapıldığı konusunda da net bir fikir bulunmamaktadır. İleri dönemlerde yeni buluntular ve ağdaşi diğer kazı alanlarında benzer yapılar ile karşılaştırmalar sonucunda antropolojik bağlamda daha net tanı ve tespitler yapılacaktır. Bu alışma Pedasa Antik Kenti ve ağdaşi alanlar için literatür oluşturacaktır.

Pedasa'da Türk Dönemi

Gökben AYHAN

Zeynep DEMİRCAN AKSOY

Pedasa Antik Kenti, Leleg Yarımadası'nda kurulan Kariaların atası Leleglerin önemli bir kentidir. Prof. Dr. Adnan DİLER'in başkanlığında, 2007 yılından itibaren Pedasa'da aralıksız gerçekleştirilen kazılardan elde edilen bilgiler, bölgenin arkeolojisine ışık tutmaktadır. 2021 yılına kadar yapılan kazı çalışmalarında, bölgede Erken Demir Çağı'ndan başlayarak Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde yapılanma faaliyetleri tespit edilmiş, bunları belli ölçüde Türk dönemi yerleşiminin de takip ettiği anlaşılmıştır.

Türklerin Batı Anadolu'daki varlıkları Malazgirt Savaşı'ndan yaklaşık 10 yıl sonrasında Çaka Beyliği dönemine rastlamaktadır (Ayönü, 2009: 3-5). Buna karşın bu dönemde bölgede kalıcılıkları söz konusu olmamıştır. Bilindiği üzere Türklerin bölgenin geneline kök salmaları ancak 14. yüzyılda Menteşeoğulları, Aydınoğulları gibi Batı Anadolu beylikleriyle gerçekleşmiştir (Kütükoğlu 2010: 11; Ayönü 2009: 6). Kendilerini sahillerin sultanı (sultan'ül savahil) olarak addeden (Uzunçarşılı 1937: 19) Menteşe beyleri, önemli geçiş güzergâhında bulunan ve geniş tarım olanaklarına sahip Beçin'i başkent olarak kullanırken; Bodrum ve çevresini de denizlik faaliyetleri için kullanmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Buna karşın Türklerin Halikarnassos Yarımadası'ndaki kalıcı hâkimiyeti Osmanlı Dönemi'nde 1522 yılından itibaren gerçekleşmiştir (Erdoğan 2004: 55).

Pedasa'nın Sivriçam Tepe ve Üçerenler Mevkii'nde Türkler tarafından ikamet edildiğini gösteren sivil mimarlık örnekleri saptanmıştır. Hatta söz konusu yapıların yakın zamana kadar kullanımının devam ettiğini gösteren verilerle de karşılaşılmıştır. Sivriçam Tepe bölgesinde bulunan yapı kalıntısı, yayla evi ile ona bitişik olan ağıldan meydana gelmektedir. Üçerenler Mevkii'nde yöre halkının "mağaza" olarak adlandırdığı hem yaşam alanı, hem de işlik olarak kullanılan yapı kalıntısı mevcuttur. Bu evlerin yerlerinin seçiminde bölgenin nispeten daha düzlük alanlarının tercih edildiği gözlenmiştir. Pedasa'nın coğrafi yapısı ve mevcut ağıl örneği, Türk dönemi içerisinde söz konusu bölge sakinlerinin hayvancılıkla geçimini sağladığını göstermektedir. Leleg kalıntıları arasında yer alan birleşik çiftlik yapıları, bölgedeki hayvancılık faaliyetlerinin kökenine ışık tutmaktadır (Diler vd. 2010: 140). Bununla birlikte günümüzde Pedasa territoriumunun yöre

halkı tarafından küçükbaş hayvanların otlatıldığı bir alan olarak kullanılması, kısmen de olsa geleneksel yaşam biçiminin burada sürdüğüne işaret etmekle birlikte Türk dönemine ait çiftlik evlerinin varlığını kanıtlar niteliktedir.

Pedasa'daki mevcut kazılar doğrultusunda, bölgedeki inşa faaliyetlerinin Türk dönemine gelindiğinde azaldığı gözlemlenmektedir. Türklerin bu döneme intikal etmiş olan farklı kültür katmanlarındaki yapılardan bazılarını ihtiyaçlar doğrultusunda, büyük değişiklikler yapmadan kullandıkları anlaşılmaktadır. Athena Kutsal Alanı, Sivriçam Tepe, Üçerenler güzergâhı gibi mevkilerdeki buluntular, bölgede Türklerin varlığını tescil eder. Bunlar arasında yer alan Osmanlı dönemine ait mezar taşı parçasının yanı sıra bütüne yakın sınırlı sayıda lüleler ile sırlı ve sırsız seramik fragmanları Türk döneminin verileri olarak belgelenmiştir (Diler vd. 2019: 32). Ayrıca bir grup sikkede buluntular içerisinde yer almaktadır. Sikkelerden en erkeninin II. Gıyaseddin Keyhüsrev Dönemi'nde (1237-1246) darp edildiği ve en geç tarihinin ise Sultan Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) basıldığı belirlenmiştir (Diler vd. 2019: 32).

Pedasa Kazıları'ndaki Türk dönemine ait bilgilere yukarıda kısaca değinilmiş olup yayın hazırlıkları devam eden "Pedasa Kitabı'nda" bu döneme ait veriler kapsamlı olarak sunulacaktır.

Pedasa Alan Yönetimi ve Çevre Düzenleme Çalışmaları

Nurhilal DOĞAN

2007 yılından başlatılan ilk kazı çalışmalarının hemen ardından çevre düzenleme, restorasyon ve konservasyon gibi koruma ve alan sunumuna yönelik çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

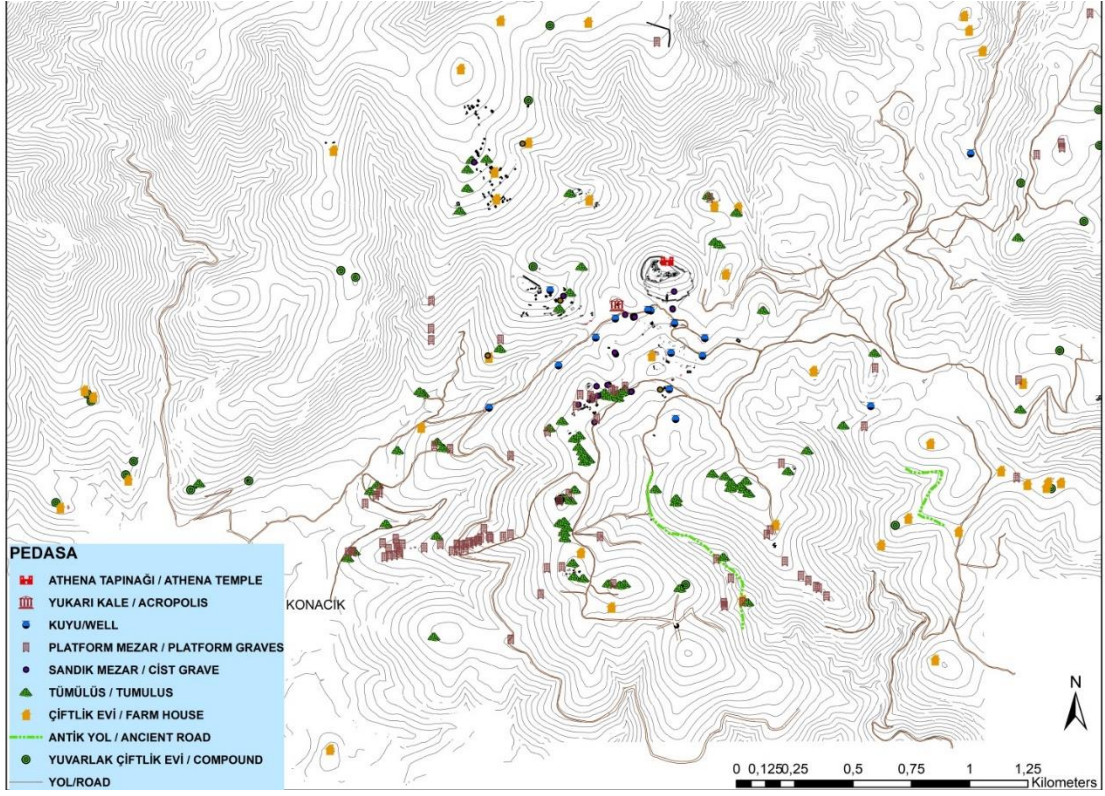
Pedasa ziyaretçilerine kenti ulaşılabilir ve okunabilir kılabilmek için çevre düzenleme çalışmaları kapsamında gezi güzergâhları düzenlenmiştir. İlk olarak Konacak'tan Pedasa'ya ana ulaşım güzergâhını oluşturan toprak yolda iyileştirme çalışmaları yapılmış, ziyaretçi ulaşımına uygun hale getirilmiştir (Resim 50). Kent içerisinde ise ziyaretçilere rehberlik etmek ve kalıntılara kontrollü bir şekilde ulaşımını sağlamak amacıyla araziye ve doğal çevreye uygun hemzemin ahşap, travers ve toprak yol içerikli patikalar oluşturulmuştur (Diler 2010: 324).

Güzergâhlar aynı zamanda yönlendirme levhaları ile desteklenmiştir (Resim 51-52). Bu patikalar, güzergâhları üzerinde bulunan ve korunmuş doğal çevrenin bir parçası olan ağaç ve bitkilere göre şekillendirilmiştir. Böylece düzenlenen yürüyüş aksları sayesinde hem ziyaretçilerin hem de arkeolojik kalıntıların güvenliği sağlanmış, doğal kaynakların da korunmasına özen gösterilmiştir. Kent girişinden itibaren kazı çalışmalarının yapıldığı alanlara yerleştirilen iki dilde bilgilendirme levhaları yapıların genel bir haritası ile açıklamasını içermekte ve ziyaretçiler için rehber görevi görmektedir (Resim 53).

Ziyaretçilerin kazı alanlarında yer alan kalıntılar üzerinde yürümeleri tehlikeli olduğundan güvenliğin sağlanması amacıyla kazı çalışmaları sırasında açılan sondaj çukurlarının etrafı çitlerle çevrelenmiştir (Resim 54). Alanda ihtiyaç duyulan kimi yerlerde çitlerle oluşturulan güzergâhlarla ziyaretçi yönlendirmeleri de sağlanmıştır (Resim 55).

2009 yılında özel mülk içerisinde yer alan tescilli taş evi gerekli kişi ve kurumlardan izin alınarak ziyaretçilerin dinlenebilecekleri, kent hakkında bilgi alabilecekleri ve kazı ekibi ile iletişimde bulunabilecekleri bir ziyaretçi merkezine dönüştürülmüştür (Resim 56 ve 57). Ancak özel mülk sorunları nedeni ile ziyaretçi evi 2016 yılından beri kullanılamamaktadır.

Pedasa'da, ülkemizin ihtiyaç duyduğu alternatif turizm alanları için örnek olabilecek özelliklere sahip, doğal ve arkeolojik değerler ile bir bütünlük oluşturan çevre düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir. 2007 yılından itibaren devam eden kazı, belgeleme ve çevre düzenleme çalışmaları sonucunda bilimsel yayın aşamasına geçilmiş ve Pedasa'nın gelecek nesillere aktarılması ve korunması için yönetim planı çalışmaları da başlatılmıştır. Pedasa yerli ve yabancı ziyaretçi çekim merkezi olan Bodrum Yarımadası'nda, büyük ölçekli bir kırsal yerleşim içerisinde bulunması nedeniyle Türkiye'de sayısı gittikçe artan alan yönetimi çalışmalarında özgün değer taşıyan örneklerden biri olacaktır.

Harita 1:Pedasa antik kenti kalıntılarının dağılımı

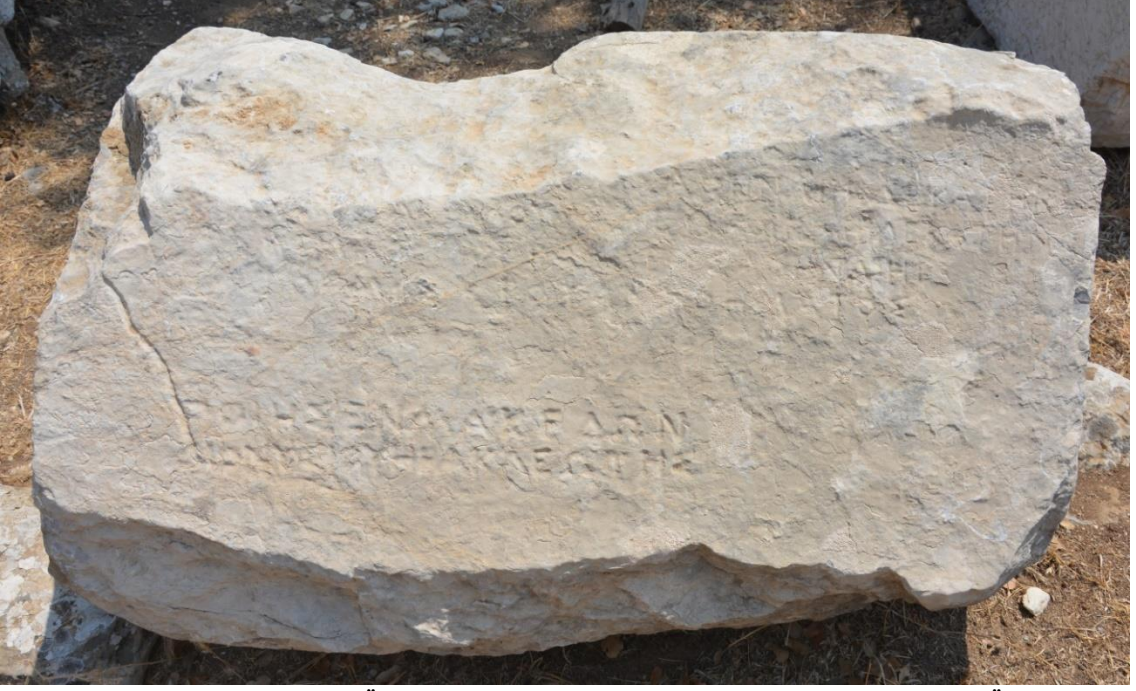
Resim 1: Pedasa kenti, Torba sırtlarında yer alan Gebekilise Tümülsü ve Çiftlik Evi

Resim 2: Gavur Avlusu Compoundu ve çevresindeki diğer yapılar

Resim 3: Üçerenler Tümülüsleri ve Meskenler

Resim 4: Akropolis: MÖ 5. yüzyıla tarihlenen adak yazıtı (Fotoğraf: G. Ünver)

Resim 5: Akropolis: Güney sur kapısı, yeniden kullanılmış yazıtlı stel (Fotoğraf: G. Ünver)

Resim 6: Akropolis: Sur duvarlarının dış yüzü

Resim 7: Akropolis: Sur duvarlarının iç yüzü

Resim 8: Akropolis: Sur duvarı ile kulenin birleşim yeri

Resim 9: Akropolis: Batı kapısı

Resim 10: Akropolis: Sur duvarı üzerindeki farklı inşaa evreleri

Resim 11: Akropolis: Güney kapısı

Resim 12: Akropolis: Kapının iç kısmına birleşik Bizans yapıları

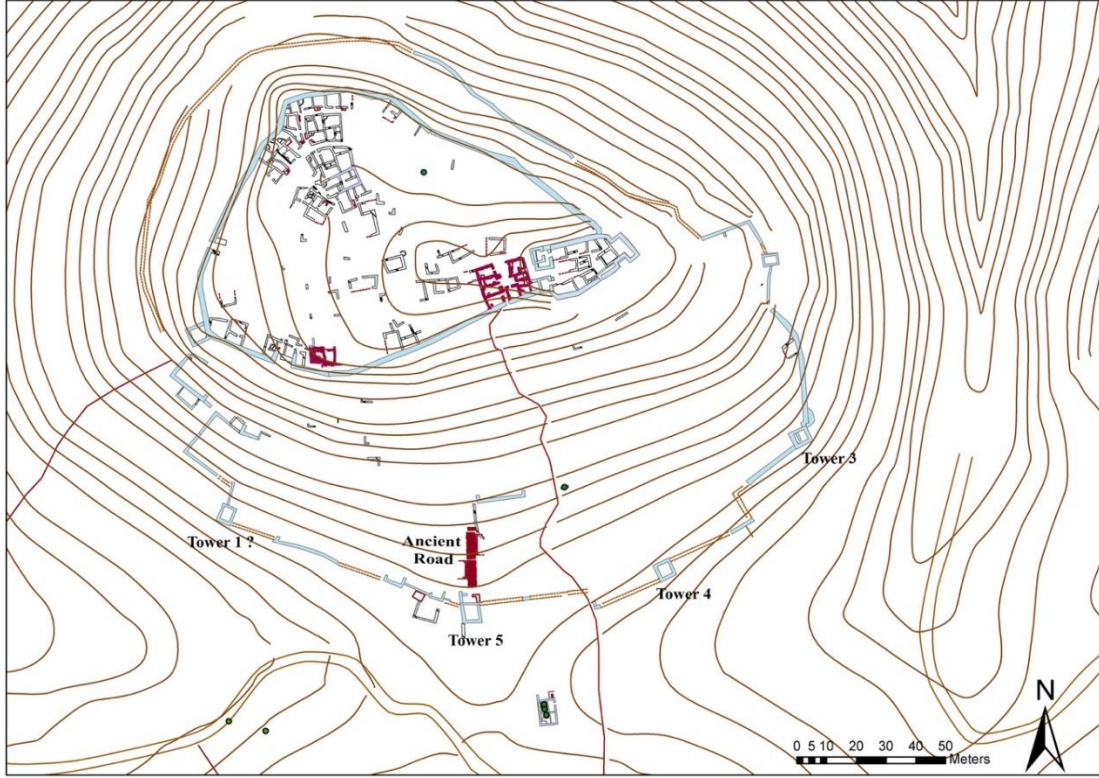
Resim 13: Akropolis: Kapının iç kısmındaki farklı yapı evlerine ait plan çizimi

Resim 14: Akropolis: Kapı girişini bir sonraki evrede sınırlandıran duvar

Resim 15: Akropolis: İki Kuleli Hanedan ikametgahı (Dipyrgon) Genel görünümü

Resim 16: Akropolis planı. (Kaynak: Pedasa Kazı Arşivi, Harita: ř. Gümüş)

Resim 17: Akropolis (Kaynak: Pedasa Kazı Arşivi).

a

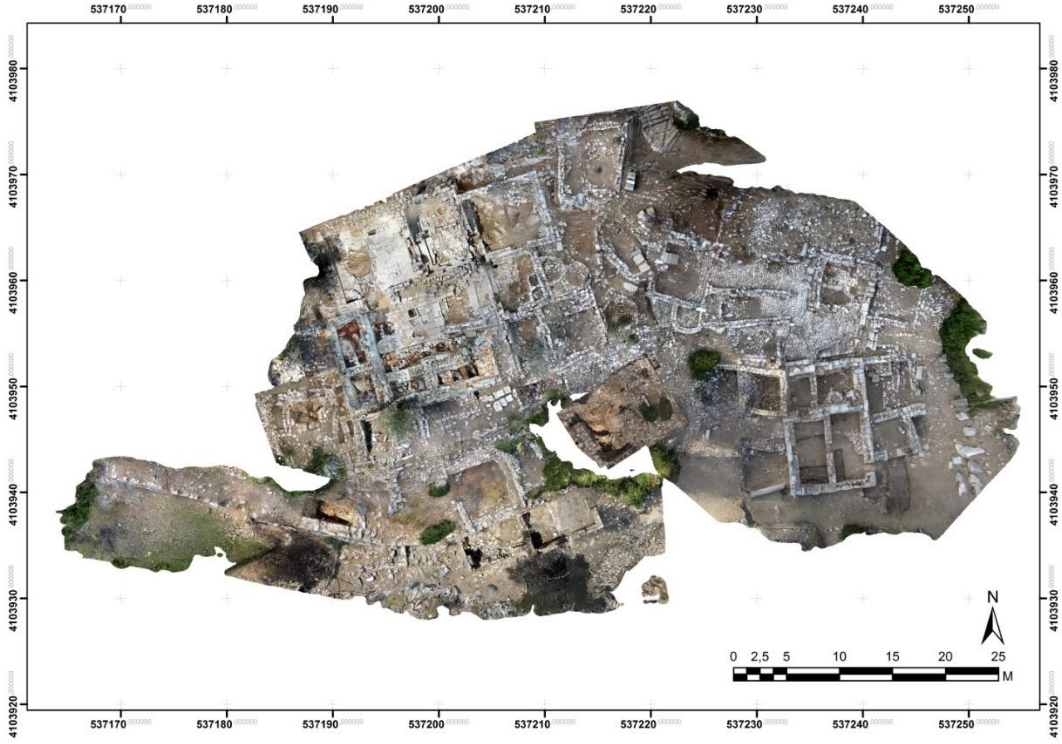

b

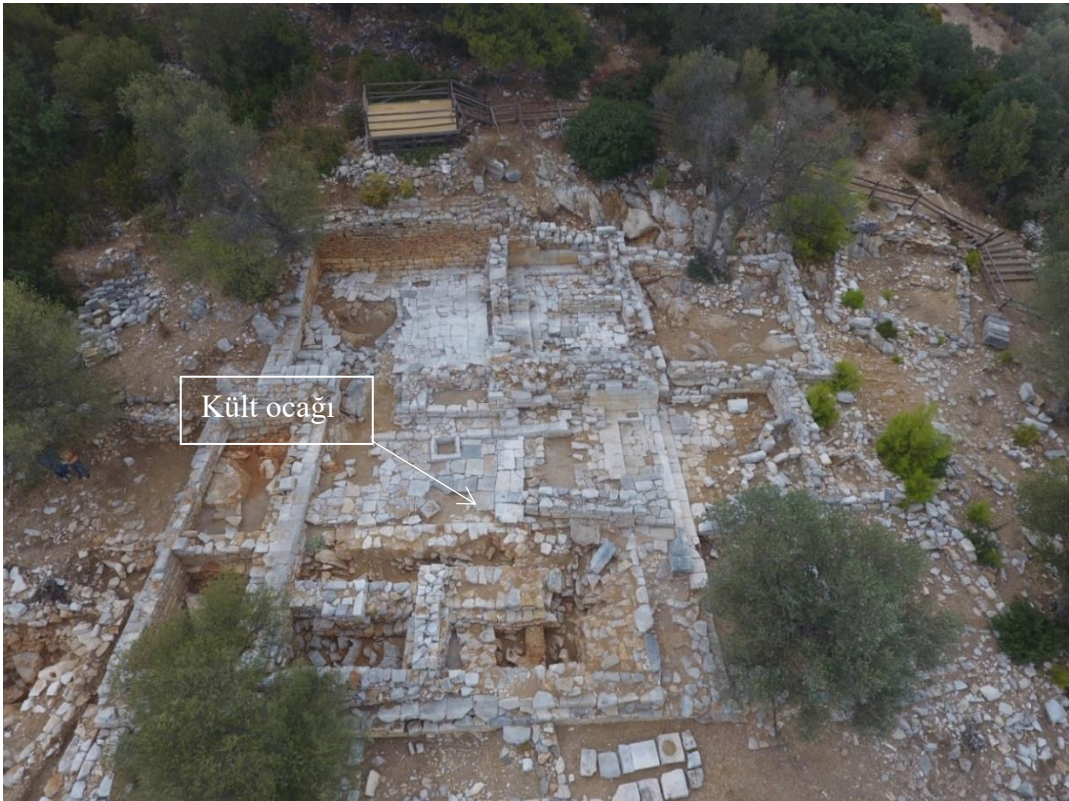
Resim 18a: Kule 3 güney dış cephe. **b:** Akropolis güney dış sur, Kule 5, Bastion, Giriş Kapısı ve Antik Yol (Kaynak: Pedasa Kazı Arşivi).

Resim 19: Athena Kutsa Alanı: Karakol Binası doğu cephesi

Resim 20: Athena Kutsal Alanı: genel görünümü

Resim 21: Athena Kutsal Alanı: Athena tapınağı ve Kült ocağı

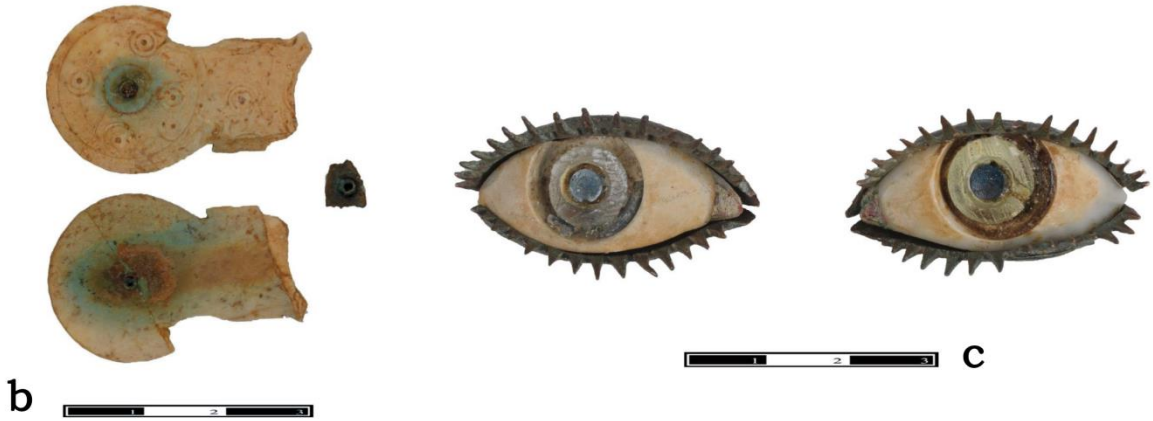
Resim 22: Athena Kutsal Alanı: İon Kymationu parçası

Resim 23: Athena Kutsal Alanı: Fayans adaklar

Resim 24: a: Hathor betimli kemik levha b: Pedasa Athena Kutsal Alanı: Kemik kadın başı

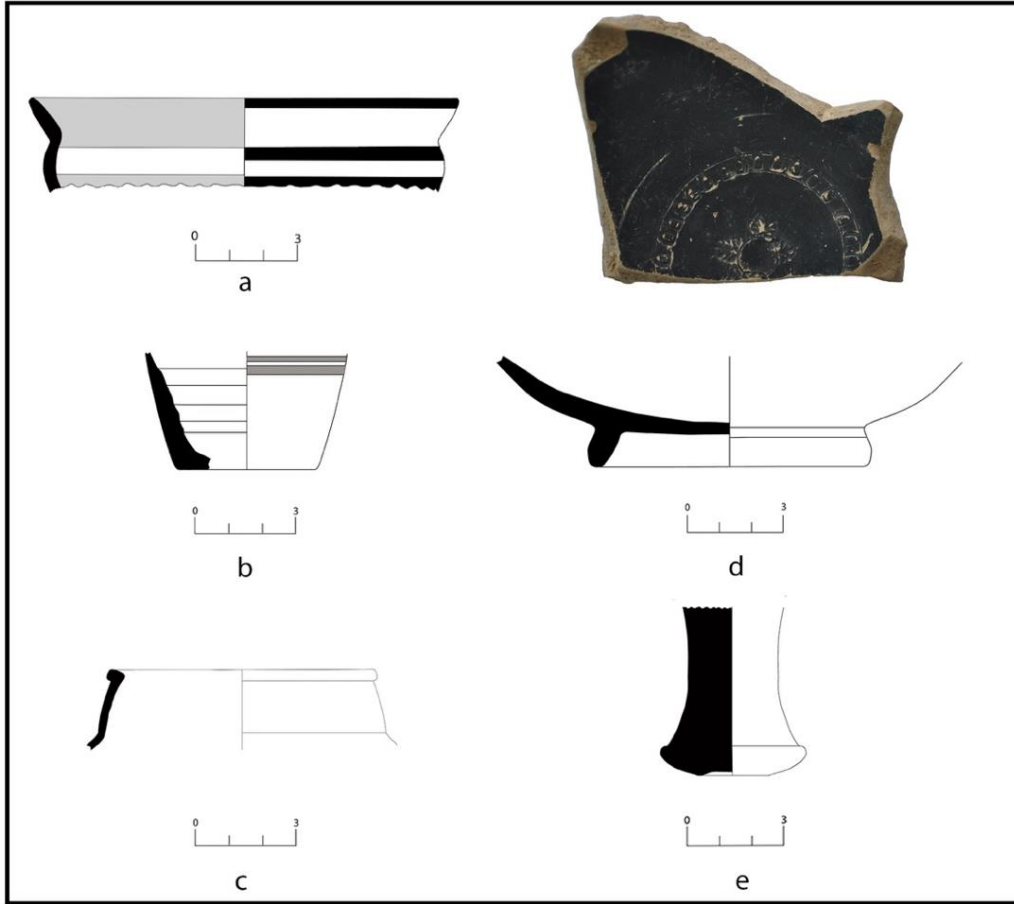
Resim 25: Pedasa Athena Kutsal Alanı: a-b: Kemik fibulalar c: Bronz gözler

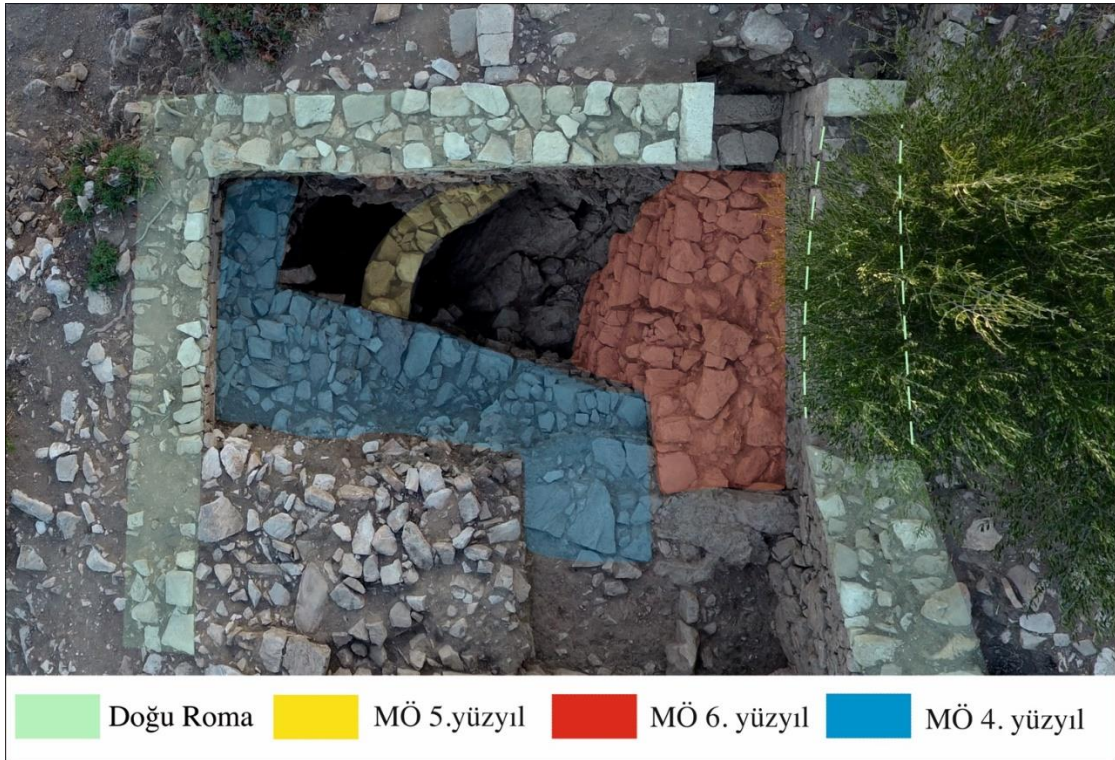
Resim 26: Athena Kutsal Alanı: Antik Yol Sondajı I

Resim 27: Athena Kutsal Alanı: Güney Sondaj I kazı çalışması sonrası

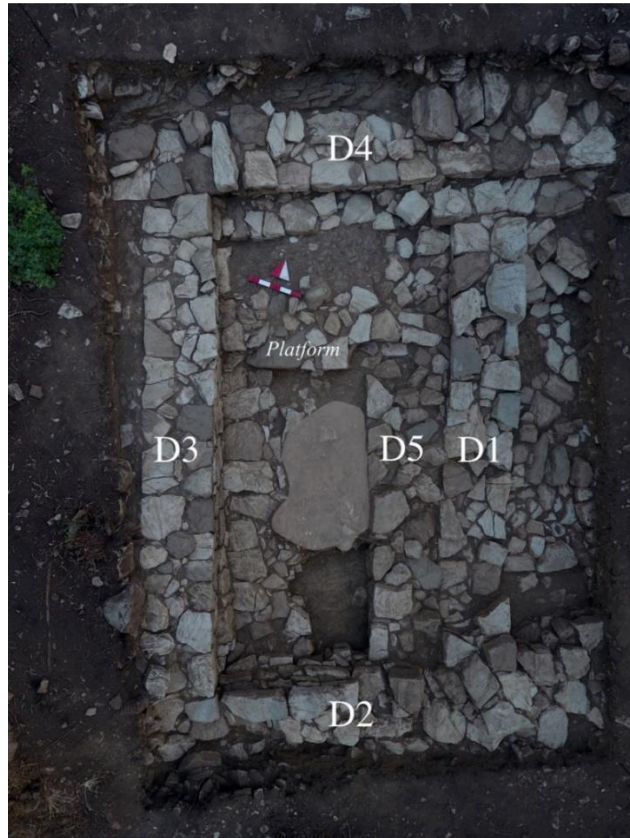
Resim 28: Athena Kutsal Alanı: Güney Sondaj I buluntuları

Resim 29: Athena Kutsal Alanı: Güney Sondaj II

Resim 30: Akropolis: Aşağı Şehir, Sondaj I

Resim 31: Akropolis: Aşağı Şehir Sondaj II

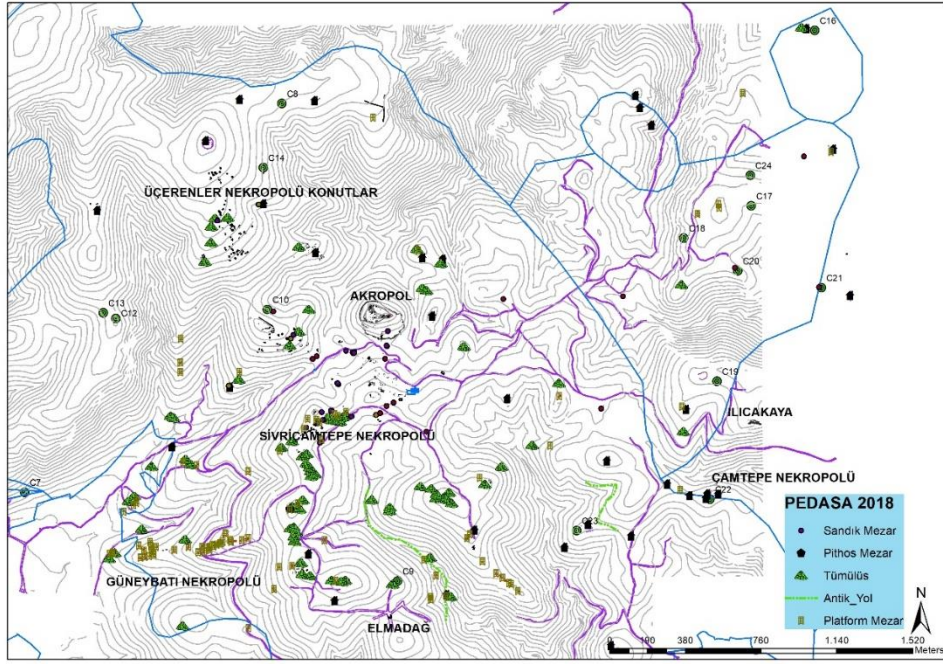
Resim 32: Akropolis: Aşağı Şehir Sondaj III

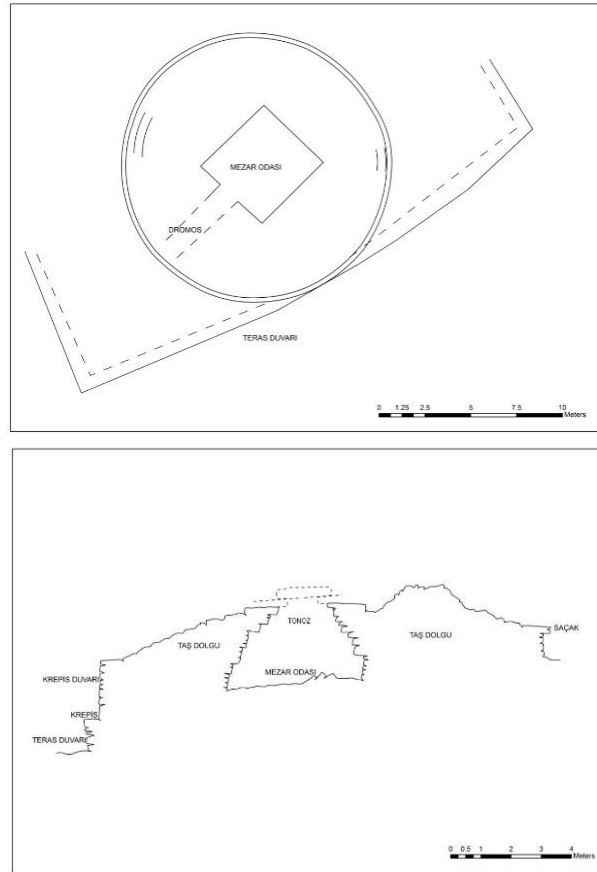
Resim 33: Pedasa Açık Hava Kutsal Alanı

Resim 34: Açık Hava Kutsal Alan buluntusu atlı süvari figürin

Harita 2: Pedasa Nekropol Alanları

Resim 35-36: Tümülüs plan ve kesiti

Resim 37: Akropol Batı Tümlüsü/T1

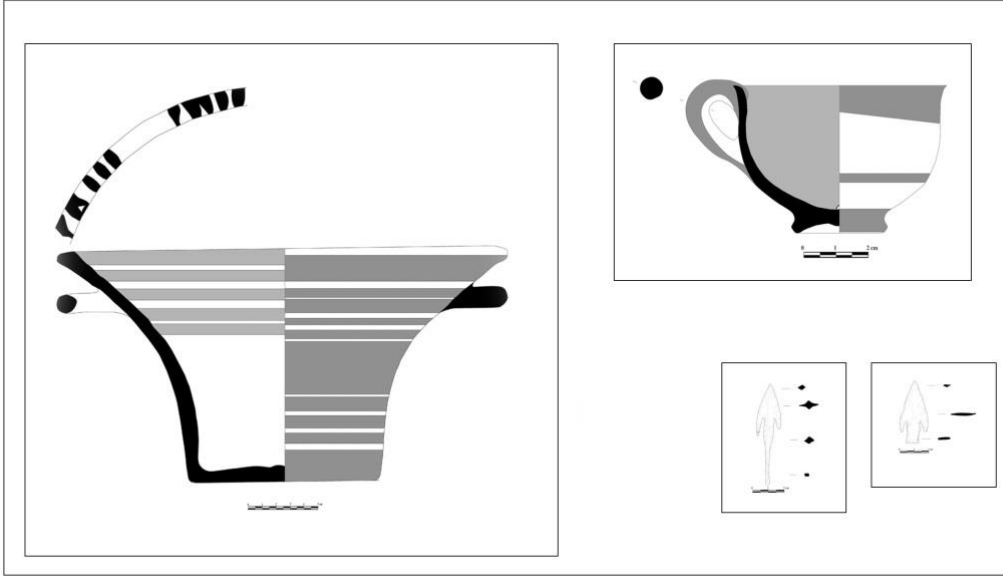
Resim 38: Savaşçı Tümlüsü/T79

Resim 39: Platform mezar örneği (Özer 2018a)

Resim 40: Platform içerisine yerleştirilen sandık mezarlar (sağ resim: Diler 2020, fig.11)

Resim 41: Platform mezar buluntuları (Diler vd. 2019, res. 9)

Resim 42: Gebekilise Tümülüs'üne yakın kayalık tepe düzlüğündeki meskenler

Resim 43: Mesken içerisindeki taş seki düzlem

Resim 44: Mesken içerisindeki taş kaide

Resim 45: Ardaşık sıralı meskenler

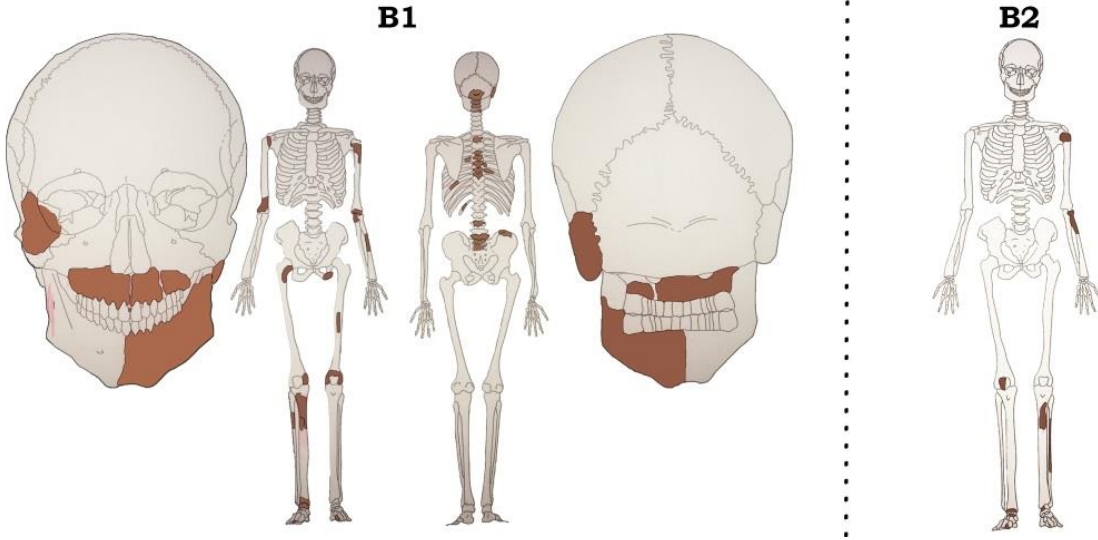
Resim 46: Gavur avlusu Compoundu

Resim 47: Compound dairesel avlu ve etrafındaki yaşama mekânları

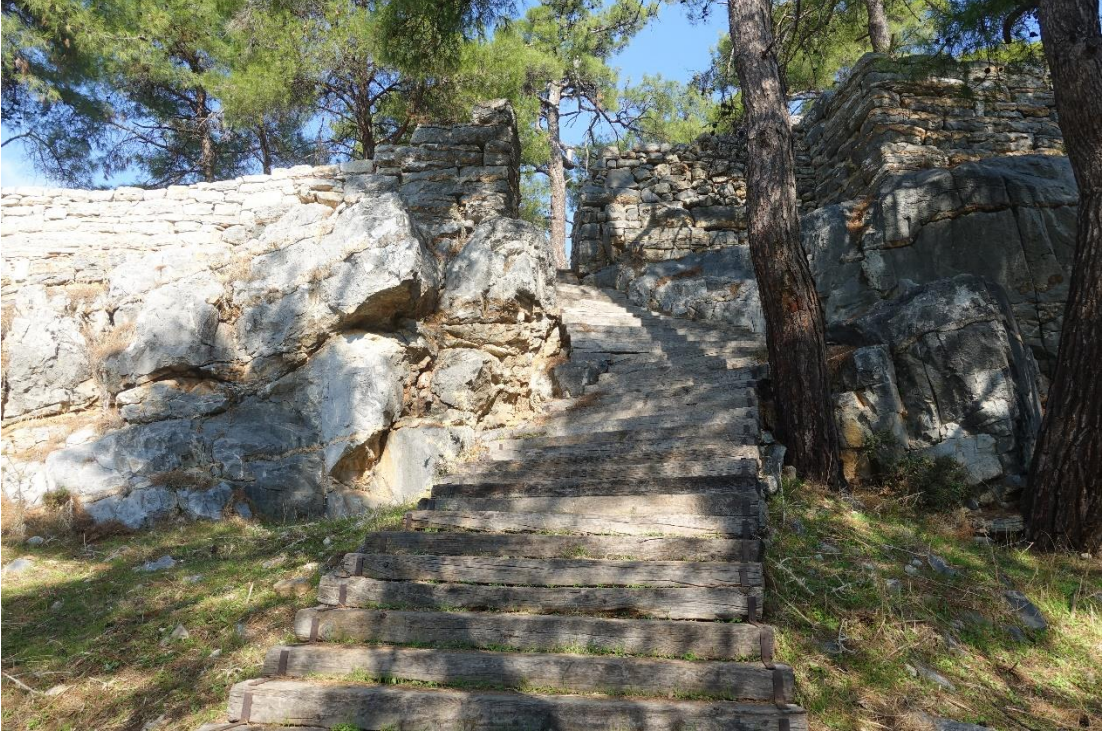
Resim 48: T79 Tmls urne kabı ve kemik kalıntılar

Resim 49: B1 ve B2 numaralı bireylerin tanımlanan iskelet kayıtları

Resim 50: Pedasa ana ulaşım güzergâhı

Resim 51: Akropolis ziyaretçi güzergâhı

Resim 52: Akropolis yönlendirme levhaları

Resim 53: Bilgilendirme levhası

Resim 54: Etrafı çitlerle çevrelenen Sondaj

Resim 55: itle çevrelenmiş yürüyüş güzergâhları

Resim 56: Ziyaretçi evi

Resim 57: Ziyaretçi evi iç görünümü

Kaynaklar

- Absolonová, K- Dobisíková (2012), "The temperature of cremation and its effect on the microstructure of the human rib compact bone." *Anthropologischer Anzeiger* 69.4: 439-460.
- Adıgüzel, Gözde (2013), *Karia Bölgesi Buluntusu Athena Yontuları*, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Disiplini Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Adıgüzel, Gözde ve Sevilay Zeynep Yıldız, (2017), Pedasa Güney Dış Sur 2016-2017: Ön Değerlendirme Raporu, *Tarih Okulu Dergisi* 10, Sayı XXXII, 901-926.
- Adıgüzel, Gözde ve Sevilay Zeynep Yıldız (baskıda), "Studies on the South-Outer Fortifications of Pedasa Acropolis". *International Symposium of the Fortifications of Western Asia Minor, Kaunos Excavation House, Köyceğiz-Muğla, 11-15 September 2019*.
- Akarca, Aşkıldil (1998), *Şehir ve Savunması*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akurgal, Ekrem (2000), *Alt-Smyrna*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Attula, Regina (2000), *Das Apollonheiligtum von Emecik. Ausgewählte Funde*, Tübingen: E. Wasmuth.
- Ayönü, Yusuf (2009), "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX (1), 1-8.
- Baran, Abdülkadir (2017), "Pedasa Akropolis Suru Koridorlu Güney Geçidi", *Cedrus V*, s. 121- 129.
- Bean, George Ewart ve John Manuel Cook (1955), "The Halicarnassus Peninsula", *The Annual of the British School at Athens* 50, s. 85-171.
- Bean, George Ewart ve John Manuel Cook (1957), "The Carian Coast III", *The Annual of the British School at Athens*, 52, s. 58-146.
- Bean, George Ewart (2000), *Eskiçağda Menderes'in Ötesi*, çev. Pınar Kurtoğlu, İstanbul: Arion Yayınevi.
- Berges, Deitrich (2006), *Knidos: Beiträge zur Geschichte der archaischen Stadt*, Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Blinkenberg, Chr. (1931), *Lindos. Fouilles de L'Acropole 1902-1914. I. Les Petits Objets*, Berlin: De Gruyter & CIE Libraires-Éditeurs.
- Blinkenberg, Christian ve Karl Kinch Frederik (1960), *Lindos Fouilles et Recherches 1902 – 1914*, Berlin: W. De Gruyter.

- Brøns, Cecile (2017), *Gods and Garments. Textiles in Greek Sanctuaries in the 7th-1st Centuries BC.*, Oxford: Oxbow Books.
- Boardman, John (1967), *Excavations in Chios 1952-55: Greek Emporio*, Oxford: British School of Archaeology at Athens, Supplement, vol. 6.
- Buikstra, Jane E. ve Douglas H. Ubelaker (1994), *Standards: For Data Collection From Human Skeletal Remains*, Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series, No:44.
- Bulut, Hülya (2013), "Pedasa'da Bulunan Bir Kemik Heykelcik", *Arkeoloji ve Sanat* 142 (Ocak-Nisan), s. 125-132.
- Bulut, Hülya (2014), "Early Iron Age Pottery from Halicarnassus Peninsula: Two New Amphora Fragments from Pedasa", *OLBA* 22, s. 63-79.
- Bulut, Hülya (2018a), "Pedasa Athena Kutsal Alanı Arkaik Dönem Fayans Adak Sunuları", *TÜBA-AR* 22, s. 119-143.
- Bulut, Hülya (2018b), "Dolphin Ressamı: Horozlu Alabastronlarına Doğu Ege'den Yeni Ekler", *Arkeoloji ve Sanat* 157 (Ocak-Nisan), s. 83-94.
- Bulut, Hülya (2019), "Pedasa Athena Kutsal Alanı: Fenike Kökenli Kemik Oymalar ve Yakın Doğu Bağlantıları Üzerine Bazı Görüşler", *Phaselis. Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi* 5, 101-214. Doi:10.18.367/Pha19005
- Caner, Ertuğrul (1983), *Fibeln in Anatolien I. Prähistorische Bronzefunde Band 8*. München: C. H. Becks.
- Cook, John Manuel ve William Hugh Plommer (1966), *The sanctuary of Hemithea at Kastabos*. London: Cambridge U.P.
- Çöloğlu, A. S. ve M. Y. İşcan (1998), *Adli Osteoloji*, İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları (1. Baskı).
- Çörtük, Ufuk ve Şahin Gümüş (2019), "Pisye-Pladasa Koinonu Yüzey Araştırması 2018", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 37, Cilt 3, s. 479-500.
- Çur, Mazlum (2014), *Pedasa Karakol Binası*, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Disiplini Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Demir, Muzaffer ve Alican Doğan (2014), "Atina Vergi Listelerine Göre MÖ V. Yüzyılda Halikarnassos ve Çevresi", içinde: M. A. Erdoğan ve A. Özgiray (eds.), *3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013 Bodrum, Bildiriler – 1*, (295-318), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Diler, Adnan (2006a), "Pedasa Geç Geometrik Tümülüsü ve Lelegler'de Ölü İnancı", içinde: T. Takaoğlu (ed.), *Anadolu Arkeolojisine Katkılar. 65. Yaşında Abdullah Yayıncılık'ta Sunulan Yazılar*, s. 109-131.

- Diler, Adnan (2006b), “Bodrum Yarımadası, Leleg Yerleşimleri Pedasa, Mylasa, Damlıboğaz (Hydai), Kedreai (Sedir Adası) Kissebükü (Anastasioupolis) ve Mobolla Kalesi Yüzey Araştırmaları 2004-2005”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 24, Cilt 2, s. 479-500.
- Diler, Adnan vd. (2009), “Pedasa 2007”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 30, Cilt 3, s. 267-284.
- Diler, Adnan, Bekir Özer ve Hülya Bulut (2009), Pedasa Kazı ve Araştırmaları 2007/2008, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 28, s. 29-31.
- Diler, Adnan (2009), “Tombs and Burials in Damlıboğaz (Hydai) and Pedasa Preliminary Report in the Light of Surface Investigations and Excavations”, içinde: F. Rumscheid (ed.), *Die Karer und die Anderen: Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin 13.bis- 15 October 2005*, Bonn: R. Habelt, s. 359-376.
- Diler, Adnan vd. (2010), “Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri Adalar, Aspat, Kissebükü (Anastasioupolis), Mylasa Damlıboğaz (Hydai), Pilavtepe ve Sedir Adası Yüzey Araştırması 2009”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 28, Cilt 3, s. 187-206.
- Diler, Adnan vd. (2011), “Pedasa 2008-2009”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 32, Cilt 4, s. 324-341.
- Diler, Adnan, Bekir Özer, Hülya Bulut ve Şahin Gümüş (2012), “Pedasa 2010” *Kazı Sonuçları Toplantısı* 33, Cilt 4, s. 167-193.
- Diler, Adnan vd. (2013), “Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri, Adalar, Aspat (Strobilos), Kissebükü (Anastasioupolis), Damlıboğaz (Hydai), Sedir Adası (Kedreai) Yüzey Araştırmaları 2012”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 31, Cilt 2, s. 419-436.
- Diler, Adnan vd. (2014), “Pedasa 2011-2012”, 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3, s. 530- 547.
- Diler, Adnan (2015), “Genel Hatları ile Lykia ve Karia İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, içinde: H. İşkan ve F. İşık (eds.), *Kum’dan Kent’e Patara Kazılarınının 25 Yılı, Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 11-13 Kasım 2013*, İstanbul: Ege Yayınları, s. 145-186.
- Diler, Adnan vd. (2015), “Pedasa 2013”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 36, Cilt 3, s. 339-360.

- Diler, Adnan ve Gözde Adıgüzel (2015), “Pedasa Akropolis Giriş Kapısında Kült Çanağı”, içinde: E. Okan ve C. Atila (eds.), *Prof. Dr. Ömer Özyiğit’e Armağan (Studies in Honour of Ömer Özyiğit)*, s. 89-102. İstanbul: Ege Yayınları.
- Diler, Adnan vd. (2016), “Pedasa 2014”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 37*, Cilt 3, s. 559-580.
- Diler, Adnan (2016), “Stone Tumuli in Pedasa on the Lelegian Peninsula. Problems of Terminology and Origin”, içinde: O. Henry ve U. Kelp (eds.), *Tumulus as Sema; Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Berlin; Boston: De Gruyter, s. 455-473.
- Diler, Adnan (2019), “Early Iron Age Termera (Asarlık): Some Notes on the Lelegian Settlements and their Impacts on Karian Identity”, içinde: O. Henry ve K. Konuk (eds.), *Karia Arkhaia: La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, İstanbul, 14-16 Ekim 2013*, İstanbul: Zero Books, s. 507-546.
- Diler, Adnan ve Serap Topaloğlu (2019), “Pedasa Açık Hava Kutsal Alanı”, içinde: A. Erön ve E. Erdan (eds.), *Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı’ya Sunulan Yazılar*, Ankara: Matsa Basımevi, s. 1-16.
- Diler, Adnan vd. (2019), “Pedasa 2017”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 40*, Cilt 1, s. 19-42.
- Diler, Adnan vd. (2020), “Pedasa 2018”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 41*, Cilt 1, s. 35-59.
- Diler, Adnan (2020), “Taşların Efendisi Leleg Halkının Ana Kenti Pedasa’da Geç Tunç- Erken Demir Çağı’nda Yaşam ve Ölüm”, içinde: O.C. Henry ve A.B. Henry (eds.), *Karialılar Denizcilerden Kent Kuruculara*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 254-273.
- Erdoğan, Mehmet Akif (2004), “Kanuni Sultan Süleyman’ın Rodos Seferi Ruznamesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX (1), s. 55-71.
- Ersoy, Yasar (1996), *Clazomenae: The archaic settlement*. Ann Arbor: University Dissertation.
- Ersoy, Yasar (2004). “Klazomenai: 900-500 BC History and Settlement Evidence”, içinde: Moustaka, A., Σκαρλατιδου, E., Tzannes, M. ve Ersoy, Y. (eds.), *Klazomenai, Teos and Abdera: metropoleis and colony: Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20-21 October 2001*. Thessaloniki: University Studio Press, s. 43-76.
- Flensten, Pernille Jensen ve Anne Marie Carstens (2004), “Halikarnassos and the Lelegians”, içinde: S. Isager ve P. Pedersen (eds.), *The Salmakis Inscription*

- and Hellenistic Halikarnassos, Halicarnassian Studies IV*, Odense: University Press of Southern Denmark, s. 109-123.
- Gümüş, şahin (2013), *Pedasa Leleg Tümülüsleri*, Muğla: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Disiplini Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Greaves, Alan M. (2003), *Miletos Bir Tarih*, çev. H. Ç. Öztürk, İstanbul: Homer kitabevi.
- Haider, Peter Wilhelm (2001), “Epigraphische Quellen zur Integration von Griechen in die ägyptische Gesellschaft der Saitenzeit”, içinde: U. Höckmann ve D. Kreikenbom (eds.), *Naukratis: die Beziehungen zu Ostgriechenland, Agypten und Zypern in archaischer Zeit. Akten der Table Ronde in Mainz, 25-27. November 1999*, Möhnese: Bibliopolis, s. 197-215.
- Held, Winfried (2015), *Hemithea von Kastabos: Eine karische Heilgöttin, ihr Kultbild und ihre Schwestern*, Wien: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Hellström, Pontus (2005), *Labraunda (Labranda) Kutsal Alanında Hekatomnid Gücün Sergilenmesi*, çev. H. Üreten, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 45 (2), (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1996).
- Hellström, Pontus (2007), *Labraunda. A Guide to the Karian Sanctuary of Zeus Labraundos*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Henry, C. Olivier (2020), “Labraunda’nın Kısa Arkeolojik Tarihi”, içinde: O.C. Henry ve A.B. Henry (eds.), *Karialılar Denizcilerden Kent Kuruculara*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 96-115.
- Holland, T. D. (1995), “Brief cummunication: Estimation of adult stature from the calcaneus and talus”, *American Journal of Physical Anthropology* 96, s. 315-320.
- Hornblower, S (1982), *Mausolus*, Oxford: Clarendon Press.
- Kaninia, Eriphyle ve Stine Schierup (2017), *Vroulia revisited: From K.F. Kinch's excavations in the early 20th century to the present archaeological site*. Athens: Danish Institute at Athens.
- Karlsson, L. (2011), “The Forts and fortifications of Labraunda”, içinde: Lars Karlsson ve Susanne Carlsson (eds.), *Labraunda and Karia: Proceedings of the international symposium commemorating sixty years of Swedish archaeological work in Labraunda. The Royal Academy of Letters, History and Antiquities Stockholm, November 20-21, 2008*, Uppsala: Uppsala Universitet, s. 215-250.

- Keen, Antony G. (1993), "Athenian Campaigns in Karia and Lykia during the Peloponnesian War", *The Journal of Hellenic Studies*, 113, s. 152-157.
- Konuk, Koray (2012), "Quelques monnaies inédites ou mal attribuées de la péninsule d'Halicarnasse", içinde: K. Konuk (ed.), *Stephanèphoros: de l'économie antique à l'Asie Mineure. Hommages à Raymond Descat*, Mémoires 28, Bordeaux: Ausonius Éditions, s. 341-354.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2010), *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kyrielleis, Helmut (2009), "Intercultural Commerce and Diplomacy: Near Eastern, Egyptian and Cypriote Artefacts from the Heraion of Samos", içinde: V. Karageorghis ve O. Kouka (Eds.), *Cyprus and the East Aegean. Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC. An International Archaeological Symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th – 18th 2008*, Nicosia: A.G. Leventis Foundation, s. 139-143.
- Lang, Franziska (2002), "Housing and settlement in archaic Greece", *Pallas* 58, s. 13-32.
- Laumonier, Alfred (1958), *Les cultes indigènes en Carie*, Paris: E. De Boccard.
- Lohmann, Hans (1997). "Antike Hirten in Westkleinasien und der Megaris: Zur Archäologie der Mediterranen Weidewirtschaft", içinde: Walter Eder ve Karl-Joachim Hölkeskamp (eds.), *Volk und Verfassung im vorhellenistischen Griechenland, Beiträge auf dem Symposium zu Ehren von Karl-Wilhelm Welwei in Bochum, 1.-2. März 1996*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 63-87.
- Mazarakis Ainian A. (1997), *From rulers' Dwellings to temples: Architecture, religion and society in early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Studies in Mediterranean Archaeology, Vol.121, Jonsered: P. Åströms Förlag.
- Maiuri, Amadeo (1924), "Viaggio di esplorazione in Caria (Parte II- B)", *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente (ASAtene)* 4-5, 1921-1922, s. 425-459.
- Maner, Çiğdem. (2019), "Du sollst für die Ewigkeit bauen!" *Untersuchungen zu hethitischen und mykenischen Befestigungen*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Mattusch, C.C. (1997), *The Victorious Youth*, Los Angeles: Getty Museum Studies on Art.

- Meritt, Benjamin Dean, Henry Theodore Wade-Gery ve McGregor Malcolm Francis (1939), *The Athenian Tribute Lists (Vol. 1)*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Muss, Ulrike (2008), “Efes Artemisionu’nda Bulunan Fildiş ve Kemik Eserler”, içinde W. Seipel (Ed.), *Efes Artemisionu. Bir Tanrıça’nın Kutsal Mekânı*, Viyana Kunsthistorisches Museum Sergi Kataloğu, s. 215–250, Viyana: Phoibos.
- Özen-Kleine, Britta (2016), “Das Befestigungssystem der lelego-karischen Stadt Pedasa”, içinde: R. Frederiksen, S. Müth, P. I. Schneider ve M. Schnelle (eds.), *Focus on Fortifications. New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East. Monographs of the Danish Institute at Athens, 18 (Fokus Fortifikation Studies: Volume 2)*, Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, s. 547-559.
- Özer, Bekir (2015), “Kıyı Karia Arkaik Seramiği: Yerel Formlar, Kültürel Sınırlar”, *Archaic Pottery of Coastal Caria: Local Forms and Cultural Borders*, içinde: E. Okan ve C. Atilla (eds.), *Prof. Dr. Ömer Özyiğit’e Armağan (Studies in Honour of Ömer Özyiğit)*, İstanbul: Ege Yayınları, s. 331-347.
- Özer, Bekir (2017a). “Kıyı Karia Arkaik Seramiği: Karia Kaseleri ve Denizaşırı Dağılımları”, *Arkeoloji ve Sanat* 156 (Eylül-Aralık), s. 61-76.
- Özer, Bekir (2017b). “Pedasa Athena Kutsal Alanı Arkaik Dönem Kıbrıs Mortarları ve Bölgeler Arası Ticari İlişkilerdeki Rolü”, *Adalya* 20, s. 41-68.
- Özer, Bekir ve Özlem şimşek-Özer (2017), “Asarlık Paton Tomb O: Some Observations on Funerary Practices of Lelegian Peninsula in 12th century BC and the Arrival of Newcomers”, *Colloquium Anatolicum* 16, s. 139-162.
- Özer, Bekir (2018a). “Pedasa’dan Erken Demir Çağ Başlarına Ait Mezar Platformları ve Urne Pithosları”, *TÜBA-AR* 22, s. 35-55.
- Özer, Bekir (2018b). “Kıyı Karia Arkaik Dönem Seramiği: Miletos Tipinde Ticari Amphoralar ve Bölgesel Amphora Üretimi ve Dağılımı Üzerine Bazı Sorular ve Ön Görüşler, *Archaic Pottery of Coastal Caria: Milesian Type Trade Amphorae*”, *Phaselis* IV, s. 89-107.
- Özer, Bekir (2019), “Orientalizing Style Pottery from Pedasa: Ionian Imports”, içinde: O. Henry ve K. Konuk (eds.), *Karia Arkhaia: La Carie, des origines à la période pré-hékatomnide, Istanbul, 14-16 Ekim 2013*. İstanbul Zero Books, s. 547-578.

- Özer, Bekir (2020), “Erken Demir Çağı Başlarına Ait Karia Fibulaları, Carian Fibulae by the Beginning of Early Iron Age”, içinde: H. Gönül Yalçın ve O. Stegemeier (eds.), *Metallurgica Anatolica, Festschrift für Ünsal Yalçın anlässlich seines 65. Geburtstags, Ünsal Yalçın 65. Yaş günü Armağan Kitabı*, İstanbul: Ege Yayınları, s. 225-244.
- Özkaya, Vecihi vd. (1998), Alinda (Karpuzlu), *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 16, s. 299-324.
- Özkaya, Vecihi ve Oya San (2003), “Alinda, An Ancient City With Its Remains and Momumental Tombs in Caria”, *Revue des Etudes Anciennes* 105-1, s. 103-125.
- Paksoy, Sinan (2019), *Antik Dönemde ‘Geländemauer’ (Hattu Balâ) Tipi Kent Surlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi*, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Disiplini Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Parker, Robert (2016), “Athena in Anatolia”, *Pallas* 100 (*Cent chouettes pour Athéna*), s. 73-90.
- Paton, William Roger ve John Linton Myres (1896), “Karian Sites and Inscriptions”, *The Journal of Hellenic Studies* 16, s. 188-271.
- Pedersen, Poul (2020), “The İonian Renaissance in the Architecture of Western Asia Minor”, içinde: O. C. Henry ve A. B. Henry (eds.), *Karialılar Denizcilerden Kent Kuruculara*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 220-239.
- Picón, C.A., E. J. Milleker ve J. R. Mertens, (1991), “Recent Acquisitions: A Selection 1990–1991: Greek and Roman Art”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 49.2: 8.
- Pimouguet-Pédarros, Isabelle (2000), *Archéologie de la défense: histoire des fortifications antiques de Carie (époques classique et hellénistique)*. Paris: Presses Universitaires Franc-Comtoises.
- Radt, Wolfgang (1992), “Lelegische Compounds und Heutite Verwandte Anlagen” *Studien zum antiken Kleinasien II: Asia Minor Studien* 8, s. 1-15.
- Radt, Wolfgang (1970), *Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos*, Deutsches Archäologisches Institut, *Istanbul Mitteilungen Beiheft* 3, Tübingen: Ernst Wasmuth.
- Robert, Louis (1978). “Documents d’Asie Mineure”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 102/1, s. 395-543.
- Romano, I. Bald (1988). “Early Greek Cult Images and Cult Practices”, içinde R. Hägg, N. Marinatos ve G. C. Nordquist (eds), *Early Greek Cult Practice*.

- Proceedings of the fifth International Symposium at Swedish Institute at Athens*, 26-29 June 1986, s. 127-134, Stockholm: Paul Aström Förlag.
- Servi, Katerina (2011), *The Acropolis. The Acropolis Museum*. Athens: Ektodike Athenon.
- Tırpan, A. A. (1987), “Myndos ve Theangela” *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 5, Cilt I, s. 167-190.
- Tuna, Numan vd. (2000), *Das Apollonheiligtum von Emecik. Bericht über die Ausgrabungen 1998 und 1999*. Tübingen: E. Wasmuth
- Tuna, Numan vd. (2009), “*The Preliminary Results of Burgaz Excavations within the Context of Locating Old Knidos*”. In: F. Rumscheid, *Die Karer und die Anderen: Internationales Kolloqium an der Freien Universität Berlin 13.bis-15 October 2005*, Bonn: R. Habelt, s. 517-531.
- Tuna, Numan (2012), *Knidos Teritoryumu'nda Arkeolojik Araştırmalar: Archaeological investigations at the Knidian territorium*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, Ankara; Aydan Yayıncılık.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1937), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vittmann, Günter (2003), *Agypten und die Fremden im ersten vorchristlichen Jahrtausend*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Voigtländer, Walter (2004), *Teichiussa, Näherung und Wirklichkeit*, Rahden-Westfalen: Marie Leidorf Rahden.
- von Aulock, Hans (1975). “Eine neue kleinasiatische Münzstätte: Pedasa (Pidasa) bei Milet”, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 25, 123-128.
- White, T. D. ve Folkens, P. A. (2005), *The Human Bone Manual*, London: Elsevier Academic Press.
- White, T. D., T. B. Micheal ve A. F. Pieter (2012), *Human Osteology*, San Diego: Elsevier Academic Press.
- Yavis, Constantine George (1949), *Greek Altars: Origins and Typology. Including the Minoan-Mycenaean offertory apparatus. An archaeological study in the history of religion*, Saint Louis: Saint Louis University Press.